

Siedemnastowieczna Villa Regia (Pałac Kazimierzowski) w Warszawie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych

Wojciech WÓŁKOWSKI

Politechnika Warszawska

<https://orcid.org/0000-0003-0046-3729>

Hubert KOWALSKI

Wydział Archeologii, Uniwersytet Warszawski

<https://orcid.org/0000-0002-3800-5275>

ABSTRAKT Villa Regia (Pałac Kazimierzowski) była – jak dotąd – jednym z najsłabiej rozpoznanych elementów wazowskiego zespołu rezydencjonalnego w Warszawie. Prowadzone w ostatniej dekadzie badania dna Wisły, w wyniku których odnaleziono ponad 20 ton kamiennych detali architektonicznych i elementów rzeźbiarskich, a także badania architektoniczne i archeologiczne zachowanych fragmentów budowli pozwoliły znacząco skorygować dotychczasowe ustalenia dotyczące jej pierwotnej formy. Znajomość pierwotnego kształtu budynku pozwoliła z kolei umieścić go w szerszym kontekście architektury rezydencjonalnej 1. połowy XVII w. w Rzeczypospolitej i Europie. Możliwe stały się również wstępna atrybucja projektu i wskazanie źródeł inspiracji dla poszczególnych rozwiązań funkcjonalnych czy motywów dekoracyjnych występujących w królewskiej willi.

SŁOWA-KLUCZE barok, architektura Warszawy, Villa Regia, architektura rezydencjonalna, badania architektoniczne

ABSTRACT *The Seventeenth-Century Villa Regia (Casimir Palace) in Warsaw in the Light of Recent Interdisciplinary Research.* The Villa Regia (Casimir Palace) was, until now, one of the least researched elements of the Vasa residential complex in Warsaw. Examinations of the Vistula riverbed carried out during the last decade, which resulted in the discovery of more than 20 tonnes of stone architectural details and sculptural elements, as well as architectural and archaeological research on the preserved sections of the building, allowed for a significant correction of previous findings regarding its original form. Awareness of the building's original shape, in turn, made it possible to place it in the broader context of the residential architecture of the Commonwealth and Europe in the first half of the 17th century. It has also become possible to make a preliminary attribution of the design and to search for sources of inspiration for particular functional solutions and decorative motifs existing in the royal villa.

KEYWORDS Baroque, architecture of Warsaw, Villa Regia, residential architecture, architectural research

W 2009 r. w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (obecnie Wydział Archeologii UW) zainicjowany został projekt „Wisła 1655–1906–2009 – Interdyscyplinarne badania dna rzeki”. Jego celem było odnalezienie zabytków zrabowanych z rezydencji królewskich XVII-wiecznej Warszawy, zatopionych w Wiśle na jej warszawskim odcinku¹. W ramach kilkusezonowych badań archeologicznych udało się zlokalizować, po czym wydobyć m.in. ponad 20 ton marmurowych dekoracji rzeźbiarskich (il. 1). Elementy odzyskane z koryta rzeki w dużej mierze okazały się fragmentami rozebranej na kawałki zewnętrznej paradyżowej klatki schodowej Villa Regia (Pałacu Kazimierzowskiego). Archeologiczne odkrycie dało asumpt do przeprowadzenia dodatkowych badań samego pałacu oraz jego otoczenia na terenie Kampusu Uniwersytetu Warszawskiego. Podwodne eksploracje dna Wisły wraz z archeologiczno-architektonicznymi pracami przy Villa Regia otworzyły zupełnie nowe ścieżki badawcze i pozwoliły na skorygowanie dotychczasowej wiedzy na temat jednej z najbardziej wyrafinowanych rezydencji europejskich XVII w.

Pałac Kazimierzowski, wraz z zamkami Królewskim i Ujazdowskim oraz pałacami Adama Kazanowskiego, Ossolińskich i Koniecpolskich, należał do najwspanialszych budowli rezydencjonalnych Warszawy czasów

Wazów. Ze względu na swoje późniejsze przekształcenia oraz bardzo skromny materiał źródłowy z epoki pozostaje jednak najsłabiej rozpoznaną stołeczną rezydencją królewską. O ile jednak w odbudowanych zamkach Królewskim i Ujazdowskim – ze względu na niewielki procent zachowanej „substancji wazowskiej” oraz szeroko zakrojone badania nad tymi obiektami w okresach ich odbudów – perspektywy badawcze wydają się już mocno ograniczone, o tyle w przypadku Pałacu Kazimierzowskiego ostatnie odkrycia w znacznym stopniu zmieniły i poszerzyły naszą wiedzę o budowlu.

Dotychczasowy stan badań – przynajmniej pod względem ilościowym – prezentuje się imponująco. Wymienić tu należy przede wszystkim pionierskie, jeszcze XIX-wieczne publikacje Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego² (i ich późniejsze reedycje³) czy Aleksandra Kraushara⁴ oraz teksty Wandy Szaniawskiej, wnoszące zdecydowanie najwięcej⁵, a także prace Jolanty Putkowskiej, jak dotąd jedyne napisane przez osobę o przygotowaniu inżynierskim, ważnym przy badaniu historycznych budowli⁶. Spośród najnowszych publikacji wspomnieć należy także liczne pozycje, w których opisano rzeźby i architektoniczne detale kamieniarskie pochodzące z pałacu bądź jego ogrodów⁷, zarówno te wydobyte na początku XX, jak

1. Na temat badań zob. Hubert Kowalski, „Badania archeologiczne dna Wisły w rejonie Cytadeli Warszawskiej 2009–2019”, w: *Warszawskie materiały archeologiczne. Badania archeologiczne w dolinie Wisły na Mazowszu*, red. Wojciech Borkowski (Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 2021), s. 59–69; id., *Skarby z dna Wisły. Historia – Sztuka – Archeologia* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019); id., „«Archeologiczny kilometr Wisły». Dziedzictwo narodowe wydobyte z Wisły w ramach interdyscyplinarnych badań”, *Ochrona Zabytków* 68, nr 2 (2015), s. 239–244; id., „Archeological Examinations of the Bottom of the Vistula River near the Citadel in Warsaw in 2009–2012”, *Światowit* 10, z. B (2012), s. 335–347.
2. Franciszek Maksymilian Sobieszczański, „Kronika gmachów Uniwersytetu Warszawskiego”, w: *Józefa Ungra Kalendarz Warszawski Popularno-Naukowy Ilustrowany na rok 1875* (Warszawa: Nakładem i drukiem Wydawcy, 1875), s. 115–118.
3. Franciszek Maksymilian Sobieszczański, „Kronika gmachów Uniwersytetu Warszawskiego”, w: id., *Warszawa. Wybór publikacji*, t. 2 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967), s. 65–69.
4. Aleksander Kraushar, „Dawne pałace warszawskie z drugiej połowy XVIII wieku. VI. Pałac Kazimierzowski”, *Tygodnik Ilustrowany*, nr 49 (1898), s. 961–962.
5. Wanda Szaniawska, „Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.”, *Biuletyn Historii Sztuki* 29, nr 3 (1967), s. 285–316.
6. Jolanta Putkowska, „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 22, z. 4 (1978), s. 279–302; ead., *Architektura Warszawy XVII wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991); ead., „Pałac Kazimierzowski”, w: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, red. Jerzy Miziołek (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003), s. 205–216; ead., *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku* (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie, 2016).
7. Kowalski, „«Archeologiczny kilometr Wisły»”, s. 239–244; id., „Królewskie rezydencje na dnie Wisły”, *Z Otchłani Wieków* 66, nr 1–4 (2011–2012), s. 15–17; id., „Kupidyn z maczugą

1 Warszawa, elementy kamieniarki z Villa Regia wydobyte z Wisły w trakcie badań archeologicznych. Fot. Hubert Kowalski

i w XXI w. W 2022 r. wiedzę o obiekcie podsumował oraz poddał krytyce Tadeusz Bernatowicz⁸.

Źródłami z XVII i początku XVIII w. mówiącymi wprost o pierwotnej, wazowskiej architekturze obiektu, na których oparto wyżej wymienione teksty, były kilkunastozwrotkowy *passus* w *Gościńcu* Adama

Jarzębskiego⁹ oraz panorama Warszawy naszkicowana przez Erika Jönssona Dahlbergha w 1656 r. (na której, niestety, tylko w sposób uproszczony przedstawiono elewację wschodnią i północną obiektu, il. 2). Dużo ciekawych informacji na temat budowli, ograbionej w czasie potopu, i jej odbudowy dostarczyła również

na delfinie. Fontanna z ogrodu Villa Regia w Warszawie”, *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* 22, nr 1 (2015), s. 87–105; id., „«Memoriał» Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona – nowe źródło archiwalne dotyczące zatopionych w nurcie Wisły fragmentów wazowskich rezydencji”, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. Anna Kamler, Dorota Pietrzkiewicz (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra, 2014), s. 135–143; id., „Wazowskie dekoracje rzeźbiarskie, wydobyte z dna Wisły”, *Renowacje i Zabytki*, nr 3 (2012), s. 138–140; id., „Zatopione w potopie szwedzkim. Zrabowane w XVII w. zabytki odzyskane po 350 latach”, *Cenne – Bezценne – Utracone*, nr 1–4 (2013), s. 142–144; id., „Zatopiony transport dzieł sztuki z czasów potopu w relacjach historycznych z epoki”, *Przegląd Historyczny* 55, z. 3 (2015), s. 565–575; id., Michał Wardzyński, „Czas «potopu». Zniszczenia Warszawy”, w: Michał Wardzyński, Hubert Kowalski, Piotr Jamski, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku* (Warszawa: Fundacja Hereditas, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2013), s. 89–103; Michał Wardzyński, „Rezydencje królewskie Wazów – europejskie inspiracje architektury i rzeźby”, w: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. Jacek Żukowski, Zbigniew Hundert (Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019), s. 257–273.

8. Tadeusz Bernatowicz, „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, *Kronika Zamkowa* 9 (2022), s. 81–111.

9. Adam Jarzębski, *Gościńiec albo krótkie opisanie Warszawy*, oprac. Władysław Tomkiewicz (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974), s. 134.

2 Warszawa, Villa Regia, fragment panoramy Erika Jönssona Dahlbergha z 1656 r., Stockholms universitetsbibliotek, *Grand Recueil de desseins*, T. IV, KoB H. Vol. 17, nr 10783. Fot. domena publiczna

korespondencja Bogusława Radziwiłła¹⁰ oraz króla Jana Kazimierza¹¹. Wygląd pałacu – zniszczonego, choć jeszcze nieprzebudowanego – oddaje także niewielki szkic jego frontowej i północnej elewacji, umieszczony na otoku panoramy Warszawy autorstwa Johanna Georga Feygego z ok. 1701 r., ukazującej widok budynku zza Wisły, od północnego-wschodu (il. 3)¹². Nieocenionym materiałem źródłowym jest również inwentaryzacja pałacu wykonana po jego pożarze w 1695 r. (najprawdopodobniej z ok. 1727–1732), zachowana w zbiorach drezdeńskich (il. 4), obejmująca sytuację, widoki elewacji wschodniej i zachodniej oraz rzut przyziemia pałacu¹³. Niestety, ten ostatni zespół rysunków ukazuje budowlę już po rozbiórce klatki schodowej i loggii od zachodu, czyli elementów najbardziej interesujących.

Rysownik wykonujący inwentaryzację starannie zaznaczył jednak ich relikty widoczne na elewacji zachodniej¹⁴. Liczna jest również ikonografia późniejsza, przedstawiająca przede wszystkim kolejne projekty przebudowy pałacu oraz jego formę po owych XVIII-wiecznych przekształceniach¹⁵. Dla naszych rozważań o pierwotnym wyglądzie obiektu i jego przemianach za panowania dwóch ostatnich Wazów będzie ona miała jednak niewielkie znaczenie.

W badaniach nad pałacem nie wykorzystywano jak dotąd bardzo szczegółowego inwentarza obiektu z roku 1727, gdy był on już w posiadaniu Wettinów, opisującego jednak budowlę w formie jeszcze XVII-wiecznej, tuż przed przebudową dokonaną na zlecenie Aleksandra Józefa Sułkowskiego (il. 5–6)¹⁶.

10. Kowalski, „«Memoriał» Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona”, s. 135–143.

11. Hanna Osiecka-Samsonowicz, „Burattini Tito Livio”, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016), s. 70–78.

12. Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (dalej: SHStA), sygn. Ing.-Corps, B III, Warschau 1: Johann Georg Feyge, *Plan de la ville de Warsavie*, ok. 1701; Zdzisław Bieniecki, „Obraz Warszawy z roku 1701 w rysunkach Jana Jerzego Feyge”, *Biuletyn Historii Sztuki* 39, nr 3 (1977), s. 258–277.

13. SHStA, sygn. Schr. VII, F. 90, Nr. 24+Titel.

14. SHStA, sygn. Schr. VII, F. 87, Nr. 2, Bl. c.

15. Walter Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen* (Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1967), s. 406–415, il. 554–568.

16. Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Zbiór Korotyńskich, sygn. 72/201/0/4/40: *Pałac Kazimierzowski – Szkoła Rycerska, Szkoła Główna, Uniwersytet*, s. 146–167.

Autorzy najnowszych opracowań naukowych nie mieli dostępu do wyników badań obiektu wykonanych w ostatnim dziesięcioleciu, obejmujących przede wszystkim badania architektoniczne i archeologiczne w obrębie jego piwnic i przy portyku, w tym analizy termoluminescencji cegieł (2017)¹⁷, badania archeologiczne w ogrodach po stronie wschodniej, północnej i południowej pałacu (2021)¹⁸, a także ponownie w obrębie piwnic (2021)¹⁹. Uzupełnieniem tych prac była inwentaryzacja, analiza i teoretyczna anastyloza elementów oprawy architektonicznej klatki schodowej pałacu, podniesionych z dna Wisły do 2017 r.²⁰, wykonana na potrzeby planowanej ekspozycji w Muzeum Historii Polski.

Na koniec warto też wspomnieć o dziełach literatury bardziej ogólnej, nie odnoszących się bezpośrednio do Pałacu Kazimierzowskiego lub omawiających go jedynie zdawkowo, bez których jednak niemożliwe byłoby osadzenie obiektu w kontekście polskiej architektury XVII w. Wymienić tu trzeba m.in. prace takich badaczy jak Adam Miłobędzki²¹, Jerzy Kowalczyk²² czy Mariusz Karpowicz²³.

← 3 Warszawa, Villa Regia, rysunek z otoku panoramy Johanna Georga Feygego z ok. 1701 r., SHStA, sygn. Ing.-Corps, B III, Warschau 1. Fot. domena publiczna

17. Małgorzata Pastewka, Tomasz Siwiec, Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, *Pałac Kazimierzowski – d. Villa Regia, Budynek Rektoratu Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, Działka nr ew. 36/2, obręb 5-04-02. Badania sondażowe archeologiczne i historyczno-architektoniczne*, Warszawa 2017, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.
18. Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, Natalia Lockley, *Villa Regia. Badania w otoczeniu Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie*, Warszawa 2021, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.
19. Wojciech Wólkowski, *Badania architektoniczne w obrębie północno-zachodniej części dawnego Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie*, Warszawa 2022, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.
20. Wojciech Wólkowski, *Architektura klatki schodowej pałacu Kazimierzowskiego*, Warszawa 2018, mps w zbiorach Muzeum Historii Polski. Częściowo na podstawie tego opracowania powstała rekonstrukcja pałacu; zob. Tomasz Kuls, *Warszawa szlakiem „Gościńca” Adama Jarzębskiego. Rekonstrukcja miasta z roku 1643 w 25 obrazach* (Warszawa: Agencja Wydawniczo-Reklamowa Skarpa Warszawska, 2020), s. 91–110. Autor rekonstrukcji nie znalazł jednak wyników pozostałych badań i nowo odkrytych źródeł.
21. Adam Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980).
22. Jerzy Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska* (Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973).
23. Mariusz Karpowicz, *Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce I połowy XVII wieku* (Warszawa: Neriton, 2013).

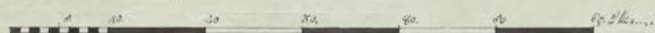
Ruina
 Vom sogenannten Casimirischen Palais, wie solches Anno 1701. vorgefunden worden, und sowohl
 gegen die Stadt, als Weichsel-Seite anzusehen gewesen.

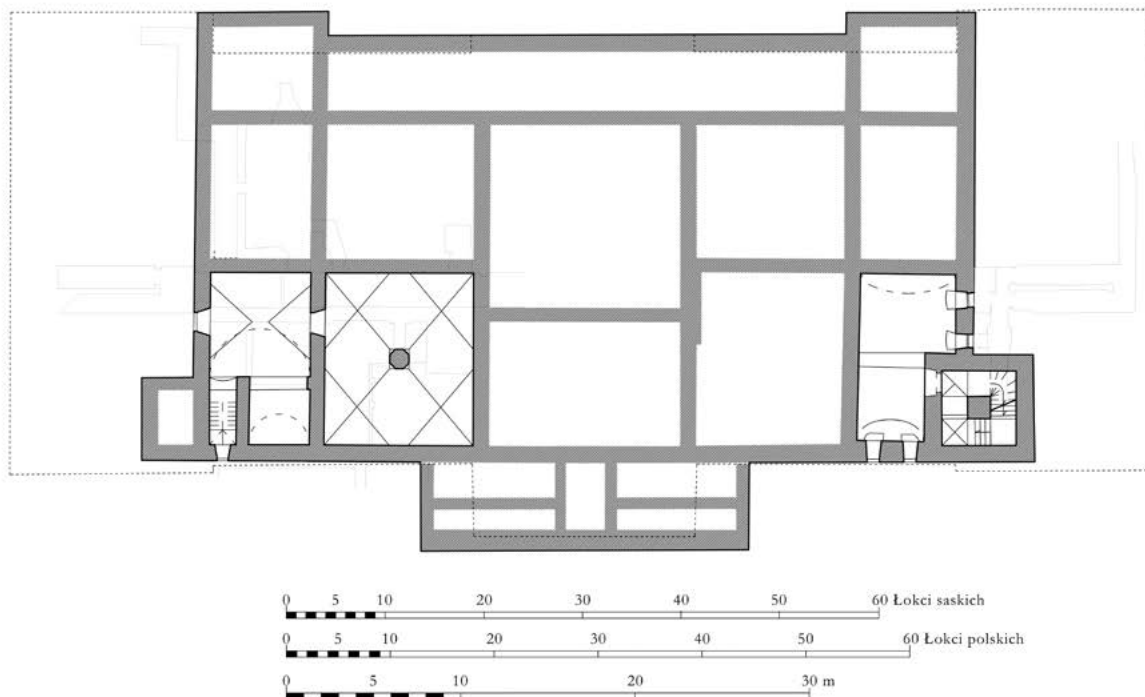
A. Prospect nach der Weichsel.

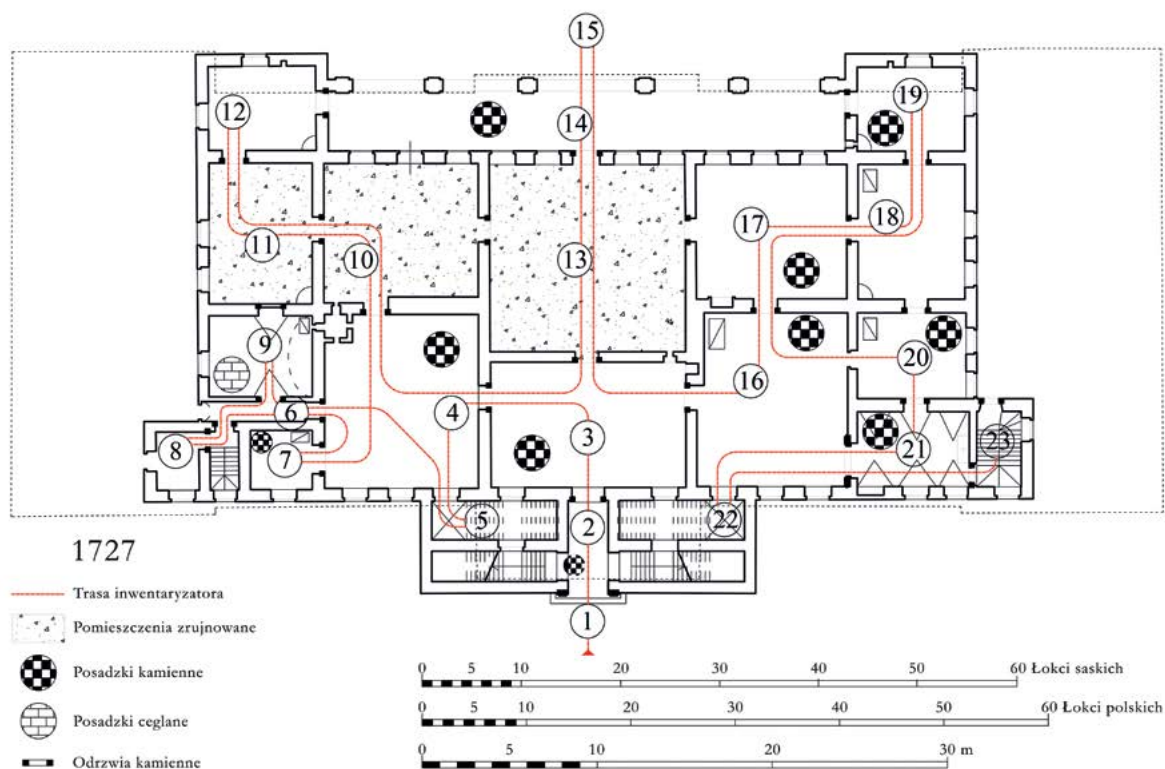
B. Prospect nach der Stadt.

4 Warszawa, Villa Regia, inwentaryzacja, elewacje wschodnia i zachodnia,
 ok. 1727–1732, SHStA, sygn. Schr. VII, F. 87, Nr. 2, Bl. c. Fot. domena publiczna

5 Warszawa, Villa Regia, rekonstrukcja pierwotnego układu piwnic.
Oprac. Wojciech Wólkowski

6 Warszawa, Villa Regia, rekonstrukcja pierwotnego układu parteru z naniesioną trasą inwentaryzatora obiektu z 1727 r.: 1. brama *cum Insignis Regiis*; 2. drzwi dębowe; 3. sala pierwsza lub sień; 4. sala druga (lewa); 5. sklepik pod schodami; 6. drzwi ku wschodom; 7. gabinecik przy schodach; 8. komórka; 9. sklep o jednym oknie; 10. pokój od wierzchu aż na fundament zrujnowany; 11. drugi pokój; 12. trzeci pokój; 13. pokój wielki; 14. galeryja; 15. ogródek ku Wiśle; 16. sala druga (prawa); 17. pokój; 18. pokój drugi; 19. pokój trzeci; 20. pokój; 21. kaplica; 22. komórka pod schodami; 23. sionka i schody na górę. Oprac. Wojciech Wólkowski

Podstawowe ustalenia dotyczące dziejów budowli poczyniono jeszcze w latach 60. i 70. XX w., a ich autorzy podają kilka dat powstania pałacu. Wymieniane są lata: po 1626²⁴, w 1634²⁵, pomiędzy 1635–1637²⁶ oraz w 1641²⁷. W większości wypadków dodawana jest informacja, że pałac został wybudowany dla króla Władysława IV²⁸.

Budowla powstała na terenie folwarku i ogrodu królewskiego (wcześniej należącego do książąt mazowieckich), z których korzystały królowe Bona Sforza i Anna Jagiellonka, w okolicy drewnianego dworu Anny Wazówny (wzniesionego po uzyskaniu przez nią zezwolenia na budowę 20 kwietnia 1622 r.²⁹). Wazówna, przejmując teren, weszła w posiadanie zrujnowanego, starego budynku³⁰.

Na miejsce pod przyszłą budowlę wybrano wysunięty fragment skarpy wiślanej ograniczony od południa

i północy wąwozami. Wąwóz od strony południowej był zdecydowanie głębszy. Takie ukształtowanie terenu wpłynęło na układ fundamentów i piwnic wznoszonego pałacu. Zapewne w związku z zamiarem ograniczenia zakresu robót ziemnych piwnice pod poszczególnymi częściami pałacu przybrały odmienny kształt i różną wielkość. Podpiwniczono – i to nie w całości – jedynie trakt frontowy (zachodni)³¹. Pod południową częścią budowli dwupoziomowe piwnice sklepione kolebkami o łukach koszowych powstały tylko pod zachodnią częścią skrajnych pomieszczeń. Piwnice te dostępne były poprzez klatkę schodową umieszczoną w południowo-zachodnim narożniku pałacu. Schody wykonano jako wielobiegowe wokół centralnego filara, a sama klatka (dolne partie narożnej wieży) powstała na rzucie zbliżonym do kwadratu. Co ważne, rzut owej klatki schodowej na poziomie parteru i piętra nie pokrywa się z obrysem wspomnianej wieży południowo-zachodniej. W części północnej, gdzie wąwóz był płytszy, powstały

24. Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, s. 23.

25. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, s. 406; Szaniawska, „Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.”, s. 304.

26. Bernatowicz, „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 85–88. Należy jednak zwrócić uwagę, że przekazanie dotychczasowej prywatnej rezydencji Władysława IV Adamowi Kazanowskiemu, przytaczane przez Bernatowicza jako dodatkowy argument na rzecz zakończenia budowy w 1637 r., nigdy nie miało miejsca, 16 VIII 1632 r. Kazanowski otrzymał bowiem plac ze starym dworem; por. Piotr Lasek, Łukasz Traczyk, „Od wieży mieszkalnej Kaspra Sadłochy do castellum Adama Kazanowskiego. O aktualności średniowiecznego archetypu siedziby feudalnej po czasy potopu”, *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* 22, nr 1 (2015), s. 142. Warto też przypomnieć, że 3 V 1635 r. Władysław IV, po zrzeczeniu się tronu rosyjskiego w kościele pw. św. Jana, wrócił właśnie do Villa Regia, w której wyprawił przyjęcie z pokazem sztucznych ogni dla posłów moskiewskich (zob. APW, Zbiór Korotyńskich, sygn. 40, s. 13).

27. Szaniawska, „Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.”, s. 304.

28. Odmienne zdania jest Putkowska, która łączy powstanie budynku z ojcem Władysławem, Zygmuntem III; zob. Putkowska, „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”, s. 281; ead., *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, s. 23; za: Kraushar, „Dawne pałace warszawskie z drugiej połowy XVIII wieku, VI, Pałac Kazimierzowski”, s. 961. Najbardziej chyba interesującą informację dotyczącą związku rezydencji z Zygmuntem III zawiera panegiryk *Epigraphe super Incendium Palatu Casimiriani Varsaviae* (1698), Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Archiwum, Teki Łopacińskiego, wypisy z Archiwum Radziwiłłowskiego, dział I, s. 263. Cały wiersz znajduje się w Bibliotece PAN w Gdańsku, rkps 10125, k. 12–13; tłumaczenie tego tekstu, datowanego na 1695 r. zob. Kowalski, *Skarby z dna Wisły. Historia – Sztuka – Archeologia*, s. 108–111.

29. APW, Zbiór Korotyńskich, sygn. 72/201/0/4/40: *Pałac Kazimierzowski – Szkoła Rycerska, Szkoła Główna, Uniwersytet*, s. 12.

30. Ibid., s. 11.

31. Hipotezy o istnieniu piwnic również pod pozostałą częścią pałacu nie potwierdziły badania architektoniczne: na ścianach odsłoniętych spod tynku nie ma żadnych przejść czy innych połączeń z takimi pomieszczeniami; por. Bernatowicz, „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 90.

piwnice jednopoziomowe pod dwoma skrajnymi pasmami³² (również tylko w ich zachodniej części). Piwnicę pod skrajnymi pomieszczeniami i klatkę schodową rozwiązano analogicznie do tej w części południowej. Podobnie jak tam obrys klatki schodowej nie pokrywa się z obrysem stojącej na niej wieży. Druga wielka piwnica (bliżej osi pałacu) otrzymała natomiast ośmioboczny filar pośrodku (zachowany do dziś), na którym oparto cztery przęsła krzyżowego sklepienia (ich łuki tarczowe widoczne są na ścianie wschodniej pomieszczenia, a te ze ściany zachodniej odsłonięto na krótko w czasie prac remontowych w 2023 r.³³). Wszystkie ściany piwnic wykonano z cegły o tych samych wymiarach oraz z dużych nieobrobionych ułamków wapienia. Co również bardzo istotne, ściana pod północną fasadą korpusu

powstała równocześnie z wieżą północno-zachodnią (il. 7). To wskazuje, że wieże zachodnie od początku przylegały do korpusu pałacu i nie były – jak zakładała Jolanta Putkowska – wolno stojące³⁴. Część środkowa budowli nie była podpiwniczona.

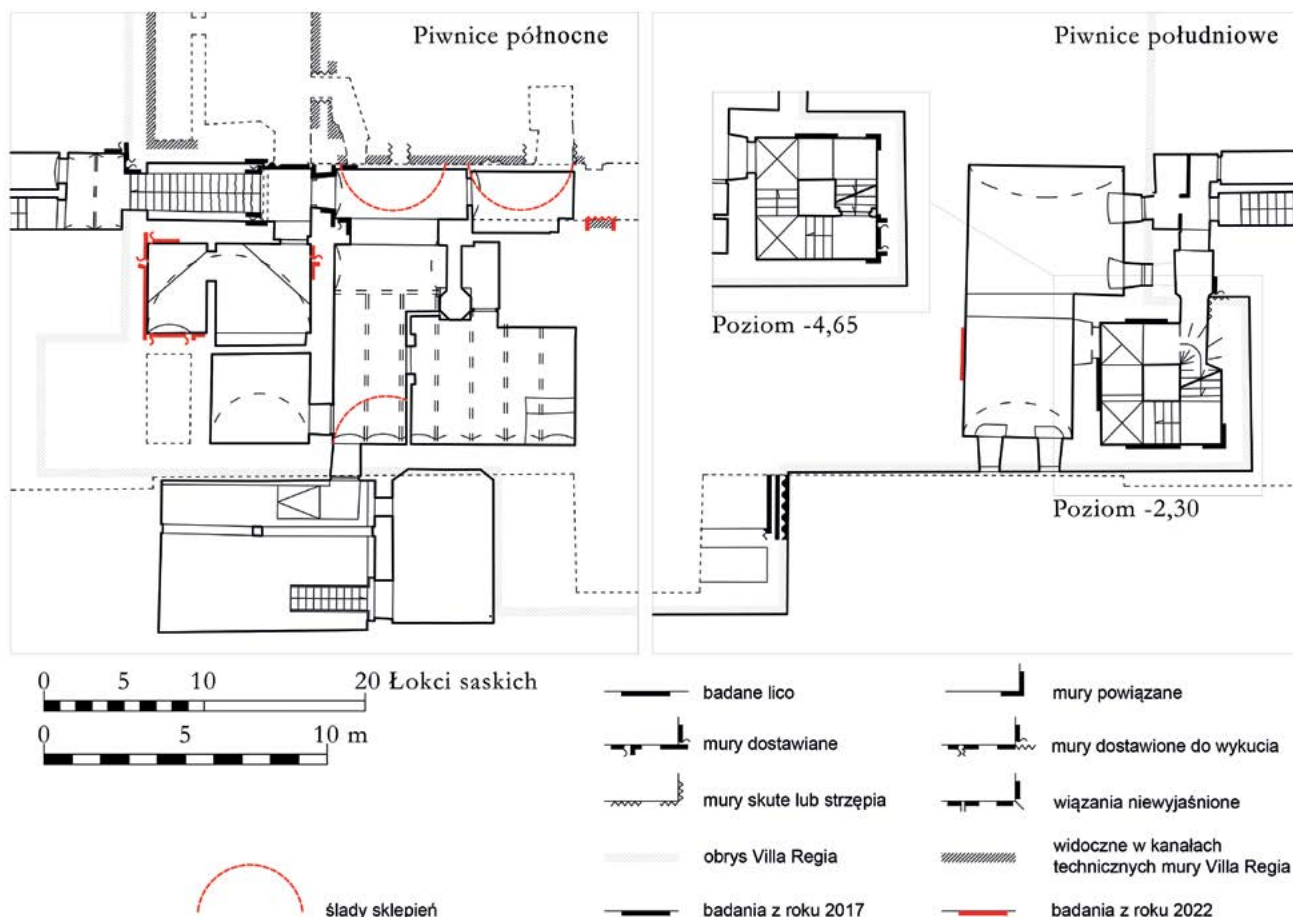
Parter pałacu wzniesiono na planie wydłużonego prostokąta podzielonego na pięć pasm w układzie dwutraktowym. W narożach od strony Wisły wysunięto przed elewację dwie alkierzowe wieże, pomiędzy którymi rozpięto pięcioarkadową dwukondygnacyjną loggię. W narożnikach od strony zachodniej przed licą bocznych elewacji wysunięto natomiast smukłe wieże na planie prostokąta. Poza dwoma przesklepionymi pomieszczeniami (jednym przy wieży południowo-zachodniej i drugim w skrajnym trakcie północnym)³⁵ przyziemie przekryte

32. Pasma – termin używany w opisie układów architektonicznych oznaczający część budynku zawartą między dwiema przegrodami konstrukcyjnymi, zwykle ścianami, w postaci ciągu pomieszczeń znajdujących się na jednej osi prostopadłej do fasady budynku (w przeciwieństwie do traktu, w którym owa oś jest równoległa do fasady).

33. W czasie prac skuto partie tynku na ścianach południowej i północnej. Poniżej wtórnego stropu (strop o łukach odcinkowych na belkach stalowych) widoczne były lico kamiennie-ceglanej ściany Villa Regia i osadzenie skutych wysklepek w murach piwnicy. Relikty sklepień miały grubość jednej cegły (ok. 25 cm), a łuki tarczowe wykrój łuku koszowego.

34. Putkowska rekonstruowała wprawdzie pierwotny korpus jako trójdzielny, z odwołaniem do przykładu Pałacu Biskupów Krakowskich w Kielcach, tej hipotezy nie potwierdziły jednak badania architektoniczne. Bernatowicz natomiast zrekonstruował układ wnętrza budowli jako pięciodzielny (Bernatowicz, „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 90), jego argumentacja – „Czytelna wydatna grubość murów [piwnicy pod skrajnym traktem południowym] i odkryty wątek cegiel, z charakterystyczną dla 1. połowy XVII w. cegłą, wskazują na budowę w czasach Władysława IV” – nie wydaje się jednak przekonująca. Grubość murów piwnicznych nie odbiega bowiem od standardów stosowanych w tego typu budowlach doby baroku, trudno jest również mówić o charakterystycznym wątku, gdyż mury piwniczne mają tu nowożytny wiązanie mieszane, głównie kowadełkowe lub krzyżowe z licznymi nieregularnościami spowodowanymi wykorzystaniem przy ich wznoszeniu łamanego kamienia wapiennego. Takie ściany fundamentowe występowały nie tylko w 1. połowie XVII w., ale również np. ponad sto lat później (por. fundamenty północno-zachodniej oficyny Pałacu Brühla przy ul. Wierzbowej w Warszawie). Trudno jest również mówić o jakimś charakterystycznym dla tego okresu rozmiarze cegły. Jest ona wprawdzie cieńsza od średniowiecznej (jej wymiary to w przybliżeniu $24,5 \times 12 \times 6$ cm), jednak cegły podobnych rozmiarów używane były w Warszawie w całym okresie nowożytnym. Pamiętać należy bowiem, że cegła pochodziła wówczas z różnych cegielni dysponujących bardzo zróżnicowanymi formami strycharskimi – stąd też jej duża różnorodność, nawet w obiektach powstałych w ramach jednej fazy budowlanej (np. tylko w jednym sezonie budowlanym 1602–1603 cegłę na budowę Zamku Warszawskiego brano z warszawskiej cegielni miejskiej i cegielni przy kościele pw. Świętej Trójcy na Solcu oraz z Kozienic i Krakowa).

35. Twierdzenia Bernatowicza („Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 97) na temat sklepienia całego parteru stoją w sprzeczności z inwentarzem z 1727 r., który odnotowuje sklepienia w konkretnych pomieszczeniach. Zamieszczona tam ilustracja nr 12 pokazuje XIX-wieczne wnętrze (urządzone w 1869) Muzeum Starożytności w pomieszczeniu po lewej stronie sieni, które razem ze sklepieniem powstało dopiero podczas XVIII-wiecznej przebudowy pałacu. Podobnie ilustracja nr 6 przedstawia stan projektowany, lecz chyba nigdy niezrealizowany.

7 Warszawa, Villa Regia, zestawienie węzłów badawczych w piwnicach obiektu.
Oprac. Wojciech Wólkowski

było stropami (pułapami)³⁶. We wspomnianym sklepionym pomieszczeniu przy wieży południowo-zachodniej umieszczono pałacową kaplicę, do której od północy prowadził marmurowy portal³⁷.

Plan piętra w większości powtarzał układ parteru, jedynie w części centralnej zamiast dwóch pomieszczeń przewidziano jedno długie na całą głębokość budowli – była to sala reprezentacyjna. Po jej bokach umieszczono symetrycznie zespoły apartamentów. Wszystkie pomieszczenia na tej kondygnacji przekryto stropami. Nad traktem od strony Wisły urządzono dodatkowo niewysokie *mezzanino*.

Pałac przykryto – tak jak to miało miejsce w rezydencji biskupiej w Kielcach – dwoma równoległymi

czterospadowymi dachami (ich formę można odczytać dzięki wydrom na kominach i ścianach wież, zaznaczonym na pomiarze saskim). Nad loggią od strony Wisły wykonano dach pulpitowy. Nie wiadomo natomiast, jakim dachem nakryta była klatka schodowa od zachodu. Wszystkie wieże zwieńczono hełmami pokrytymi blachą.

Równocześnie z elewacją frontową pałacu wzniesiono przylegające doń zewnętrzne schody – usytuowane na osi, symetryczne, czterobiegowe. Dwie pomocnicze klatki schodowe umieszczono w wieżach od zachodu (przy wieży południowej i w obrębie wieży północnej).

Wygląd elewacji wschodniej pałacu znamy dzięki wspomnianej już saskiej inwentaryzacji rysunkowej.

36. APW, Zbiór Korotyńskich, sygn. 72/201/0/4/40: *Pałac Kazimierzowski – Szkoła Rycerska, Szkoła Główna, Uniwersytet*, s. 152–155 (np. w sieni „Połap zgniły wszystek quondam był sufit” czy w pokoju po prawej stronie sieni „Połap funditus zgniły”). Przesklepienie całego przyziemia sugeruje Bernatowicz („Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 90).

37. APW, Zbiór Korotyńskich, sygn. 72/201/0/4/40: *Pałac Kazimierzowski – Szkoła Rycerska, Szkoła Główna, Uniwersytet*, s. 152–155.

Elewację wykonano jako dwukondygnacyjną, a w partii wież – trójkondygnacyjną. Jej kolejne poziomy podzieleno wydatnymi gzymsami (na wysokości stropu i koronującym). Między wieżami umieszczono pięćoosiową loggię. Na jej czworoboczne filary, połączone arkadami o łukach koszowych, nałożono – tak jak w Zamku Ujazdowskim – lizeny. Elewacjom wież nadano podziały ramowe, obejmujące dwa piętra, natomiast narożniki wież w najwyższej kondygnacji ujęto zdwojonymi pilastrami tokańskimi. Uszakowe obramienia okienne z wieńczącym je płaskim gzymsem usytuowano wewnątrz ramowego podziału na wieżach. Okna piętra otrzymały ponadto prostokątne płyciny poniżej parapetu, a okna trzeciej kondygnacji wież – trójkątne naczółki. Poza loggią (o której dalej szczegółowo) i portalami prowadzącymi do wnętrza reprezentacyjnych, cały detal wykonany był w zaprawie tynkarskiej.

Na osi elewacji frontowej umieszczono zewnętrzną klatkę schodową. Podobnie jak elewacja wschodnia, flankowana była ona wieżami (choć tu zlicowanymi z fasadą). Okna w uszakowych obramieniach, zwieńczonych płaskim gzymsem, usytuowano na płaskim pasie rozpiętym pomiędzy wieżami (zapewne analogicznie rozwiązano dekorację okien w elewacji wschodniej, na ścianie za loggią). Zaznaczyć należy jedynie, że – w przeciwieństwie do elewacji wiślanej – zastosowano tu nieregularny układ otworów okiennych.

ETAPY PRAC

Na niespójności w układzie elewacji zachodniej pałacu oraz zewnętrznej klatki schodowej zwróciła uwagę już Jolanta Putkowska³⁸. Badaczka wysunęła wniosek, że budowla, widoczna na wielokrotnie już wymienianej saskiej inwentaryzacji, powstawała etapowo. Po 1646 r. miano powiększyć jej korpus³⁹, a po potopie nadbudować klatkę schodową⁴⁰. Dzięki badaniom

architektonicznym i archeologicznym oraz nowo odkrytym źródłom z epoki wiemy, że korpusu w XVII w. nie rozbudowywano, a schody przekształcono jeszcze przed potopem. Pytanie o przyczyny owych nieregularności i o ewentualne rozróżnienie etapów budowy pozostaje jednak aktualne.

Pierwszą kwestią jest różnica między planem fundamentów wież zachodnich a ich naziemnymi kondygnacjami. Sugeruje ona odstępstwo od pierwotnego planu już po ukończeniu piwnic, które z kolei można tłumaczyć dłuższą przerwą w budowie lub zmianą inwestora. Taka modyfikacja projektu mogłaby również skutkować koniecznością korekty położenia otworów okiennych, co przesądziło o ich nieregularnym układzie. Te widoczne modyfikacje w zestawieniu z przeprowadzonymi badaniami pozwalają z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że prace budowlane (szczególnie przy fundamentach) podjęte zostały już przez Zygmunta III. Potwierdzają to wyniki badań termoluminescencji cegieł pobranych z fundamentów zewnętrznej klatki schodowej, wskazujące na lata 20. XVII w.⁴¹ Datowanie takie jest zbieżne z XVII-wiecznym źródłem, w którym autor odnotował, że „pałac, trzem królom Polski miły: Zygmuntowi III, Władysławowi IV i Kazimierzowi”⁴². Analiza rachunków królewskich za działalność budowlaną w latach 1626–1629 wskazuje na wzmożony ruch budowlany i wiele wydatków, których nie da się przyporządkować tylko do Zamku Królewskiego czy też Ujazdowa⁴³. Między 1 kwietnia 1628 a 31 grudnia 1629 r. pojawiają się wśród nich m.in. rachunki na roboty ziemne, których koszt stanowi ¼ wszystkich wydatków poczynionych w tym okresie na prace w Ujazdowie. Wydaje się, że zarówno w ukończonym już (łącznie z murem od strony Wisły) Zamku Warszawskim, jaki i w wykańczanym Zamku Ujazdowskim nie było wówczas potrzeby prowadzenia tego rodzaju robót,

38. Putkowska, „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”, s. 292.

39. Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*, s. 22.

40. Putkowska, „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”, s. 294.

41. Artur Ginter, *Opracowanie wyników datowania luminescencyjnego próbek pozyskanych z konstrukcji murowanej odkrytej przy elewacji Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie*, Łódź 2017, s. 8, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.

42. „Palatium Trium Regum Poloniae Palato placitum Sigismundi Tertii, Vladislai Quarti et Casimiri” (*Epigraphe super Incendium Palatu Casimiriani Varsaviae*, k. 12–13).

43. Walter Leitsch, *Finanse i działalność budowlana dworu królewskiego w latach 1626–1629* (Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1999), s. 86–88; warto zwrócić uwagę na dwie wzmianki z 1627 i 1628 r. o pracach stolarskich wykonanych „u Karola ogrodnika” w ogrodzie lub w budynkach przynależnych, s. 97–99.

w odróżnieniu od rozpoczętej właśnie rezydencji Villa Regia⁴⁴. Na lata 20. XVII w. powołuje się również zapis archiwalny, w którym odnotowano, że pałac wystawił „Władysław nie będąc jeszcze królem”⁴⁵.

Na pewno w dwóch etapach powstała zewnętrzna klatka schodowa, bowiem w trakcie badań archeologicznych w 2017 r. odsłonięto wyraźnie dwufazowy fundament owych schodów: pogrubienie od strony zewnętrznej, wykonane jednak w identycznej technice i z identycznego materiału jak mur starszy. Sądzić należy, że fundament przebudowano wkrótce po powstaniu obiektu, zapewne w momencie wznoszenia kamiennej loggii nad schodami (il. 8). Kwestie związane z tym elementem budowli wymagają jednak odrębnego omówienia.

LOGGIA NAD SCHODAMI FRONTOWYMI

Wspomniana loggia zachodnia to element pałacu/willi, o którym wiedza na przestrzeni ostatniej dekad powiększyła się najbardziej. Postęp w badaniach przyniosło przede wszystkim odkrycie w 2011 r. przez Huberta Kowalskiego w korycie Wisły naprzeciw Cytadeli licznych elementów architektonicznych pochodzących z kamiennej konstrukcji zrabowanej przez wojska szwedzkie w roku 1656. Do 2019 r. odnaleziono ponad 370 kamiennych fragmentów elewacji i innych elementów wystroju (kilkanaście innych detali z tego zbioru, dziś w większości zaginionych, znamy z fotografii wykonanych po wydobyciu ich z Wisły na początku XX w. i w drugim dziesięcioleciu tego stulecia; il. 9). W 2017 r. przeprowadzono ponadto prace wykopaliskowe w rejonie opisywanej klatki, które doprowadziły do częściowego odsłonięcia jej fundamentów. Wymienione odkrycia umożliwiły przeanalizowanie dostępnych i nowo odnalezionych źródeł oraz skonfrontowanie ich z wydobytymi artefaktami, a co za tym idzie skorygowanie wcześniejszych ustaleń na temat XVII-wiecznej formy tej części fasady pałacu.

Klatka schodowa miała ok. 19 m szerokości, 5,3 m głębokości i 11 m wysokości. Odnaleziony fundament muru pod duszą schodów oraz XVIII-wieczna ikonografia pozwalają sądzić, że w budynku znajdowała się symetryczna czterobiegowa klatka schodowa. Wejście na osi poprzedzały dwa kamienne stopnie, dalej po

8 Warszawa, Villa Regia, południowy mur fundamentowy zewnętrznej klatki schodowej, widoczna dwufazowość konstrukcji (lewa część starsza). Fot. Hubert Kowalski

każdej stronie znajdowały się biegi liczące w sumie po 33 stopnie⁴⁶. Mamy również informacje o wystroju parteru schodów: prowadził do nich kamienny portal z herbem królewskim, usytuowany na osi, a dalej znajdowały się odrzwia – również kamienne – do sieni na parterze (wymienione w inwentarzu z 1727 r.).

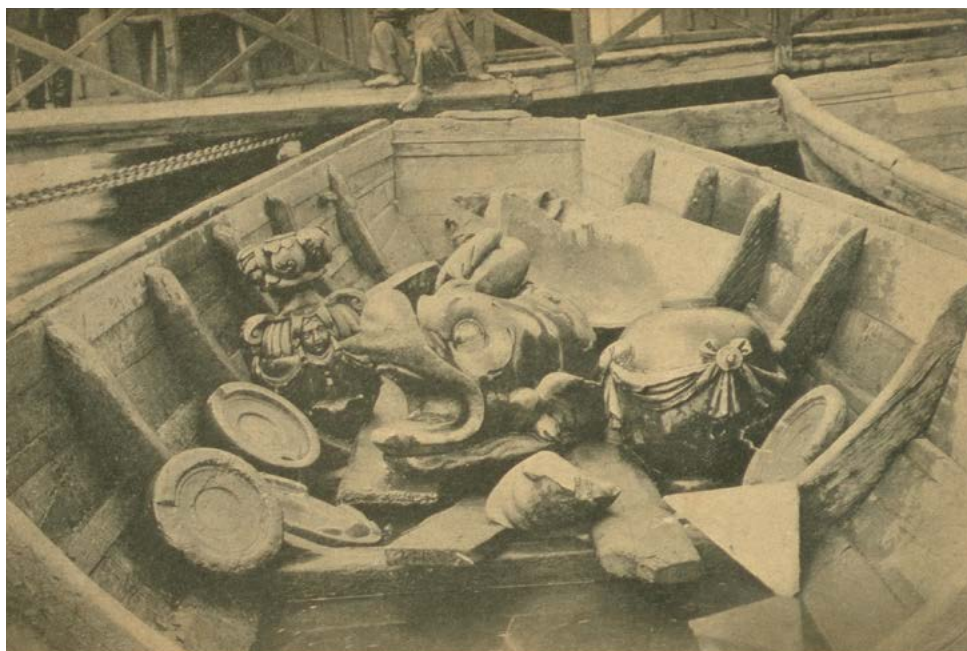
Wiedzę o formie piętra schodów czerpiemy przede wszystkim z odnalezionych elementów kamieniarskich. Dzięki zachowanym na nich śladom trasowania czy oznaczeniom wykonanym przez budowniczych (litery i cyfry) można niektóre części budowli połączyć w większe fragmenty. W podobny sposób wiedzę o budowlu poszerza analiza żelaznych i ołowianych elementów montażowych (trzpień i klamry) oraz śladów po nich, odnalezionych na blokach kamiennych. Pozytywne rezultaty przyniosło również zestawienie potłuczonych elementów (il. 10).

44. Walter Leitsch, *Das Leben am Hof König Sigismundus III. Von Polen*, t. 1 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009), s. 189.

45. APW, Zbiór Korotyńskich, sygn. 72/201/0/4/40: *Pałac Kazimierzowski – Szkoła Rycerska, Szkoła Główna, Uniwersytet*, s. 13.

46. Ibid., s. 151, 155.

9 Elementy kamieniarki z Villa Regia wydobyte z Wisły w 1906 r. Repr. wg. *Świat*, nr 22 (1906), s. 21

10 Elementy kamieniarki z Villa Regia wydobyte z Wisły w latach 2012–2015, po częściowym złożeniu. Fot. Hubert Kowalski

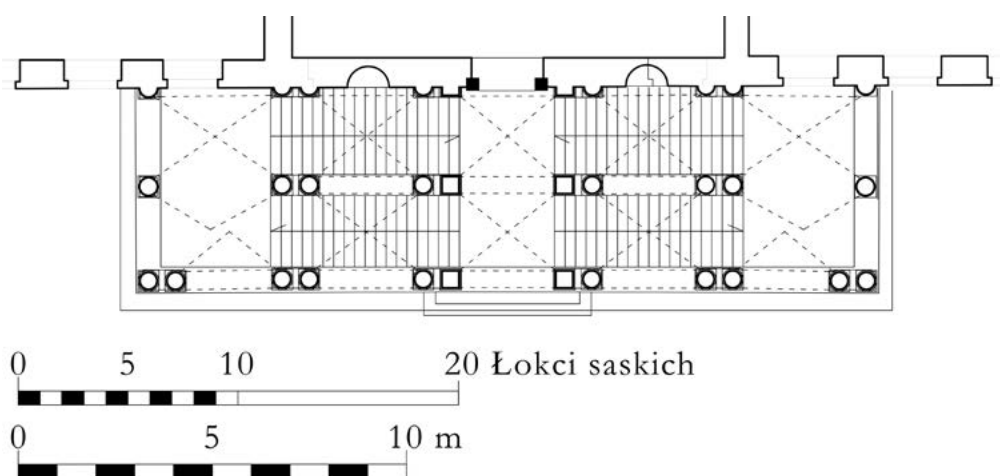

Pierwszą i najważniejszą kwestią, jaką udało się ustalić, był ogólny plan i artykulacja elewacji obiektu. Odnalezione imposty/architrawy, częściowo połączone z wspierającymi je niegdyś głowicami kolumn, oraz elementy pasujących doń archiwolt i zworników wskazują, że w obiekcie zastosowano sekwencje uproszczonych serlian. Dzięki wspomnianym archiwoltom oraz zachowanym płycinom (międzyłuczom) wypełniającym przestrzeń pomiędzy nimi wiadomo również, że w budynku wprowadzono arkady o dwóch różnych szerokościach: szersze zamknięto łukiem pełnym, węższe – łukiem koszowym. Zestawienie tych danych z opisanymi

wyżej wymiarami parteru pozwala bez najmniejszych wątpliwości stwierdzić, że pięć szerszych arkad o łuku pełnym tworzyło front budowli, natomiast pary węższych – ściany boczne (il. 11). Kamienne bloki formujące archiwolty ściany frontowej mają po swojej drugiej stronie profil odnalezionych gurtów (które – tak jak archiwolty – tworzą wyłącznie łuki pełne). Gurty musiały zatem biec równolegle do ściany frontowej. Takie ustalenie potwierdzają również odnalezione gurty przyścienne o profilu opracowanym kamieniarsko tylko z jednej strony, także tworzące łuk pełny. Omawiane gurty sklepienne – zarówno międzyprzęsłowe,

11 Warszawa, Villa Regia, próba rekonstrukcji wyglądu fasady zachodniej.
Oprac. Wojciech Wólkowski

12 Warszawa, Villa Regia, próba rekonstrukcji pierwotnego planu loggi
nad zewnętrzną klatką schodową. Oprac. Wojciech Wólkowski

jak i przyścienne – pozwalają więc odtworzyć wygląd sklepienia, będącego w istocie dwiema równoległymi kolebkami z lunetami (il. 12).

Ponieważ w jednym z impostów zachowały się również połączone z nim obie głowy, z których jedna miała plan kwadratu (znaleziono również bazy o planie

zarówno koła, jak i kwadratu), wiemy, że po bokach środkowej osi budowli znajdowały się kolumny o podstawie kwadratu. Ta część klatki miała zapewne również nieznaczny ryzalit.

Ponadto odnaleziono wiele elementów pozwalających zrekonstruować także wystrój obiektu. Należą do

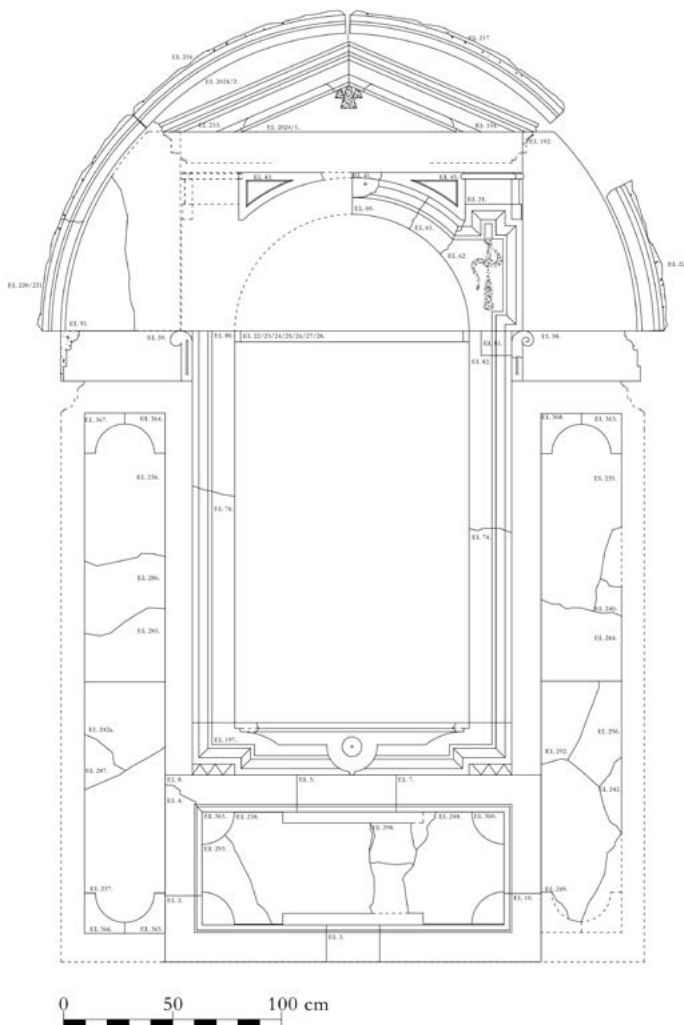
nich m.in. kamienne obramienia nisz na posągi i otaczające je kamienne okładziny ściennie (il. 13), fragmenty tralkowej balustrady (il. 14), dwie kamienne ławy przyściennie oraz elementy dekoracji płycin pomiędzy archiwoltami, z kartuszami z herbem Wazów lub z niszami przeznaczonymi na rzeźbiarskie popiersia oraz festonami (il. 15–16).

Wśród odnalezionych elementów kamiennych są także takie, co do których nie ma pewności o ich lokalizacji w obiekcie. Są to np. cztery kamienne obeliski (być może ze szczytu, attyki lub dekoracji ogrodu), wazy, płytki posadzkowe, fragmenty mis fontannowych (il. 17–18).

Opisana powyżej mnogość odnalezionych elementów uprawnia do dokonania przynajmniej częściowej anastylozy, a zestawiony ponownie obiekt może być podstawą do bardziej szczegółowych analiz porównawczych.

EUROPEJSKI KONTEKST VILLA REGIA

Koncepcja monarszej rezydencji podmiejskiej była już realizowana w polskiej architekturze nowożytnej: w XV w. obiekty takie pojawiają się pod stołecznym Krakowem. Program królewskiego zespołu rezydencjonalnego ściśle scharakteryzowała – na podstawie XVI-wiecznego traktatu Giorgia Vasarego – Jolanta Putkowska. Król powinien posiadać w mieście reprezentacyjny pałac pełniący funkcje urzędowe, a także „drugi pałac z ogrodem w mieście, jako schronienie dla wypoczynku i rozrywki, by oderwać się od ciężkich trudów, których nigdy nie zbywa, zwłaszcza, że nie zawsze można się udać na wieś, do miejscowości, które posiada się poza miastem, by tam czasem udać się na śniadanie, na kolację, zostać tam lub powrócić”⁴⁷. Władca powinien mieć jeszcze trzeci pałac pod miastem, ale niezbyt daleko⁴⁸. W Warszawie, która w ostatnich latach XVI w. awansowała do roli stolicy Rzeczypospolitej, zapewne również przewidziano realizację programu postulowanego przez Vasarego. Podjęto rozbudowę Zamku Warszawskiego, zaczęto wznosić pałac za miastem, w Ujazdowie, a przy Wale Zygmuntowskim, na terenie dworu królowych Bony i Anny Jagiellonki⁴⁹, rozpoczęto budowę pałacu w ogrodzie.

13 Warszawa, Villa Regia, propozycja rekonstrukcji obramienia niszy oraz kamiennej okładziny ściany wokół niej. Oprac. Wojciech Wólkowski

Plan i bryła warszawskiej willi/pałacu zdają się mieć nowożytne włoskie pochodzenie. Jak skonstatował już Adam Miłobędzki, „[n]ajpopularniejszy przez całe XVII stulecie był typ prostokątnego, wydłużonego budynku o symetrycznym planie, skodyfikowany w traktacie Pietra Cataneo (1554), a w Polsce występujący już u schyłku wieku XVI. W planach takich reprezentacyjna sala na przestrzał rozdzielała dwutrakty jednakowych, najczęściej czteroizbowych apartamentów”⁵⁰. Kwestię ewentualnych wzorów czy inspiracji dla

47. Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII*, s. 8; za: Giorgio Vasari, *Miasto idealne kawalera Giorgia Vasarego obmyślane i narysowane w roku 1598*, tłum. Halina Popławska (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1962), s. 114.

48. Putkowska, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII*, s. 7–9.

49. Ibid., s. 13.

50. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 73.

14 Warszawa, Villa Regia, słupek z fragmentem tralki balustrady wydobyty z Wisły w 2012 r. Fot. Hubert Kowalski

warszawskiej rezydencji w ogrodzie należy potraktować jednak bardziej szczegółowo.

W świetle dotychczasowych badań polskiej historii sztuki najbardziej oczywistym tropem jest serliański rodowód rezydencji Villa Regia⁵¹. Jak zaznaczył Hentschel,

już Zdzisław Bieniecki przypuszczał, że mamy tu do czynienia z willą typu włoskiego, nawiązującą do Château de Madrid w Neuilly (proj. Francesco Primaticcio) powstałego pod wpływem architektury Sebastiana Serlia⁵². Ten wątek w badaniach nad architekturą obiektu podjął również Jerzy Kowalczyk i wywiódł formę loggii od strony Wisły z rozpropagowanego przez Serlia wzoru Villa Poggio Reale (proj. Giuliano da Maiano), do której architekt dodał zewnętrzne loggie rozpięte pomiędzy narożnymi pawilonami. „Tzw. wariant Poggio Reale Serlia, który wywarł podstawowy wpływ na ewolucję nowożytnego pałacu europejskiego, był naśladowany zarówno w swej zasadzie ściśle symetrycznego rozplanowania, jak i w charakterystycznym narysie prostokąta z narożnymi pawilonami i ewentualnie z galeriami pomiędzy nie wstawionymi (np. Wola Justowska II, przed 1632)”⁵³. Do architektury Serlia – jak zauważył Kowalczyk – miał nawiązywać również filarowo-piastrowy system podpór wiślanej loggii, zastosowany przez projektanta Villa Regia. Kowalczyk zestawiał go z jednym z rozwiązań zaprezentowanych w Księdze VII traktatu włoskiego teoretyka architektury⁵⁴.

W przypadku Villa Regia serliański rodowód może mieć jedynie jej część wschodnia. W kontekście „nie-typowego” dla willi zlokalizowania pomieszczeń reprezentacyjnych na pierwszym piętrze, Putkowska przytoczyła przykład willi Wawrzyńca Wspaniałego Medyceusza w Poggio a Caiano, projektu Giuliana da Sangallo⁵⁵ (podobne rozwiązanie zastosowano też w rezydencjach zamojskiej i żółkiewskiej, pełniących – zdaniem wspomnianej autorki – rolę willi⁵⁶).

Sposób ukształtowania elewacji zachodniej skłania nas do zastanowienia się również nad ewentualnymi inspiracjami z rejonu Lacjum i samego Rzymu⁵⁷. Około 1600 r. bardzo popularne były tam rozwiązania,

51. W XVII w. w bibliotekach polskich przechowywano ponad 100 traktatów architektonicznych, m.in. 50 Witruwiusza, 20 Jacopa da Vignoli, 20 Andrei Palladia czy 10 Vincenza Scamozziego. Traktaty Sebastiana Serlia występowały 36 razy. Zob. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 48. Warto w tym miejscu dodać, że pojedyncze sztychy Serlia czy Hansa Vredemana de Vriesa były powszechnie znane w świecie mecenasów i architektów z epoki; zob. Jerzy Szablowski, *Architektura renesansowa i manierystyczna w Polsce. Zarys* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965), s. 29–30.

52. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, s. 406.

53. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 73.

54. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska*, s. 204; por. też Bernatowicz, „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 103.

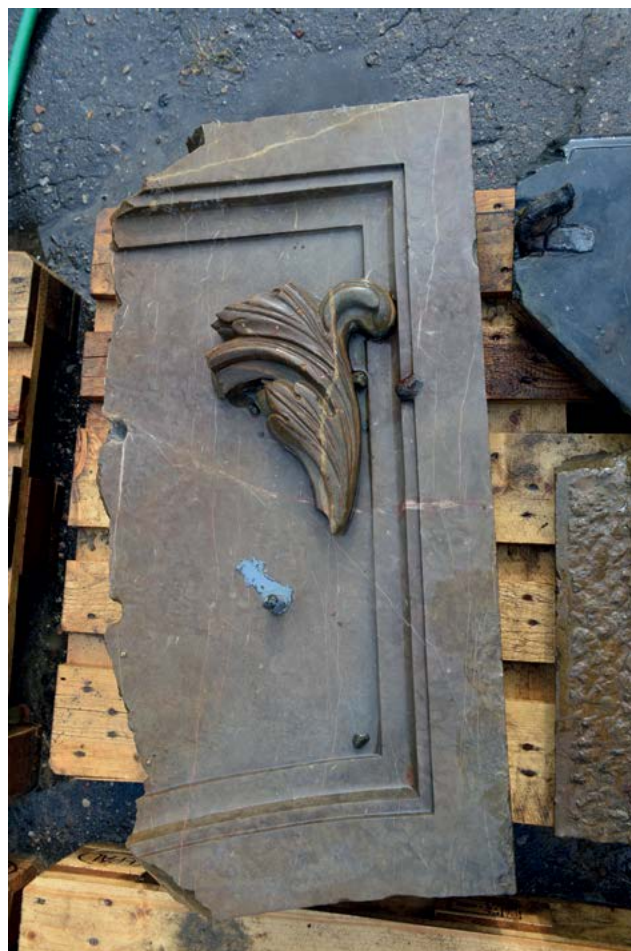
55. Putkowska, „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”, s. 298.

56. Ibid., s. 299.

57. „Przede wszystkim przeto obrać należy miejsce możliwie najdogodniejsze dla całej posiadłości i leżące pośrodku, tak aby właściciel mógł bez zbytniego trudu zarządzać nią

15 Warszawa, Villa Regia, płycina pomiędzy archiwolt loggi z niszą na popiersie. Fot. Hubert Kowalski

16 Warszawa, Villa Regia, dolna partia skrajnej prawej płyciny pomiędzy archiwolt loggi z zachowanym fragmentem dekoracji. Fot. Hubert Kowalski

nawiązujące do pomysłów Serlia, w których otwartą na krajobraz loggię lokowano pomiędzy dwiema wieżami bądź wysuniętymi ryzalitami (np. Villa Falconieri z 1628 r., proj. Francesco Borromini) ale także takie, w których loggiami bądź ryzalitami z loggią podkreślano dwie dłuższe elewacje (np. Villa Mondragone, powstała po 1573 r., czy Villa Aldobrandini, z lat 1598–1603, proj.

Giacomo della Porta, obie we Frascati). Włoskie realizacje widział zapewne królewicz Władysław podczas swojej wyprawy po Włoszech, którą odbył w latach 1624–1625⁵⁸.

Można więc stwierdzić, że warszawska królewska rezydencja w ogrodzie jest dziełem powstałym pod wpływem wielu inspiracji. Na jej kształt wpłynęły różne tendencje aktualne w architekturze europejskiej końca

i wprowadzać w niej ulepszenia oraz by plody [z] pól mogły być z łatwością zwożone przez pracowników do domu. Jeśli można budować nad rzeką, będzie to rzecz wielce użyteczna i piękna, albowiem wówczas można zawsze dostarczać zbiory niewielkim kosztem na łodziach do miasta, a rzeka będzie służyć potrzebom domu i zwierząt, w lecie zaś zapewni ochłodę i najpiękniejszy widok. Można też wówczas z pożytkiem i ku ozdobie nawodnić pola, ogrody i sady, które są duszą i radością posiadłości wiejskiej”. Tak sugerował Palladio w rozdziale „O wyborze terenu pod budynki Villi”, zob. Andrea Palladio, *Cztery księgi o architekturze*, tłum. Maria Rzepińska (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955), s. 117. 58. Na temat podróży zob. *Podróż królewicza Władysława Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624–1625 w świetle ówczesnych relacji*, red. Adam Przyboś (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977); Juliusz A. Chrościcki, „Een reis van de Poolse Kroonprins (1624–1625)”, w: *De prinselijke pelgrimstocht. De „Grand Tour” van Prins Ladislas van Polen 1624–1625*, red. Carlos Boerian (Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1997), s. 33–46; trasa podróży, s. 100–101.

17 Warszawa, Villa Regia, cztery obeliski i dwie podstawy obelisków wydobyte z Wisły w 2015 r. Fot. Hubert Kowalski

18 Warszawa, Villa Regia, misy fontanny wydobyte z Wisły w 2012 r. Fot. Hubert Kowalski

XVI i początku XVII w. – odpowiada ona niemal idealnie charakterowi architektury czasów drugiego Wazy, w której – jak stwierdził Adam Miłobędzki – „pałacowe wzorce, modne za Zygmunta III, nagięły się, bez zatarcia własnej tradycji rozwojowej”⁵⁹. Nawiązuje ona do nowszych rozwiązań włoskiej willi czy francuskiego *château*, które inspirowały architektów królewskich⁶⁰.

SCHODY W KONTEKŚCIE ARCHITEKTURY EPOKI

Poszerzonej analizy wymaga przede wszystkim kwestia ukształtowania samych biegów schodowych w zewnętrznej klatce schodowej Villa Regia. Ich kształt znamy z inwentaryzacji saskich oraz z badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2017 i 2018⁶¹,

59. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 194.

60. Kowalczyk (*Sebastiano Serlio a sztuka polska*, s. 204) podkreśla jeszcze manierystyczny wyraz architektury Villa Regia.

61. Pastewka, Siwiec, Karasiewicz-Szczypiorski, *Pałac Kazimierzowski – d. Villa Regia, Budynek Rektoratu Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, Działka nr ew. 36/2, obręb 5-04-02*.

które potwierdziły wcześniejsze przypuszczenia co do formy obiektu. Mamy tu więc do czynienia z symetrycznymi schodami (być może wyposażonymi w spoczniki) lub parą schodów zabiegowych o wspólnym początku i końcu, usytuowanych na osi budowli. W architekturze Warszawy 1. połowy XVII w. jest to rozwiązanie absolutnie wyjątkowe. Wznoszone wówczas zamki – zarówno Królewski, jak i Ujazdowski – jako główne drogi komunikacji pionowej otrzymały bowiem wewnętrzne dwubiegowe klatki schodowe typu rzymskiego, podobnie stało się również w pałacu Ossolińskich⁶² i pałacu Koniecpolskich⁶³. Również pałac Adama Kazanowskiego wyposażono w wewnętrzne klatki schodowe, choć o bardziej skomplikowanym planie⁶⁴. Podobnie rzecz się ma z innymi monarszymi, magnackimi i biskupimi inwestycjami w Krakowie⁶⁵, Wilnie⁶⁶, Kielcach⁶⁷, Białej Podlaskiej⁶⁸ itd., w których nie można odnaleźć analogii do schodów Villa Regia. Należy zatem stwierdzić, że wczesnobarokowe klatki schodowe na terenie Rzeczypospolitej umieszczano zwyczajem włoskim nie na osi budynku, a w jego bocznych partiach⁶⁹, i były to najczęściej schody typu rzymskiego lub ich modyfikacje, schody boczne były natomiast jednym z wariantów schodów spiralnych bądź łamanych.

Sytuowanie klatek schodowych na osi budowli i kształtowanie ich w sposób symetryczny zdarzało się natomiast już nawet w XV w. oraz – powszechniej – w 2. połowie XVI stulecia. Już Palladio zaznaczał, że „[l]oggie buduje się najczęściej na przedniej lub tylnej fasadzie domu: jeśli loggia ma być jedna, umieszcza się ją pośrodku, jeśli ma ich być dwie, to po bokach. Są one bardzo wygodne, gdyż służą do przechadzek,

do spożywania posiłków albo do różnych rozrywek; mogą być większe lub mniejsze stosownie do rozmiarów i potrzeb budynku, lecz najczęściej mają nie mniej niż dziesięć stóp szerokości i nie więcej niż dwadzieścia [długości]”⁷⁰.

Najbliższe rozwiązaniom zastosowanym w podmiejskiej rezydencji Wazów wydają się być klatki schodowe pałaców w Zamościu, Baranowie Sandomierskim, Nieświeżu i Żółkwi, z przełomu XVI i XVII w. Schody do pałacu w Zamościu (1579–1586), zaprojektowane przez Bernarda Moranda, przylegają – podobnie jak warszawskie – do frontu „willi” od strony podjazdu, a ich piętro osłonięte jest arkadową loggią. Odmienne w Zamościu jest jednak ukształtowanie samych biegów schodowych, a także artykulacja loggii. Podobnym rozwiązaniem wydaje się także klatka schodowa na dziedzińcu pałacu w Baranowie Sandomierskim (ok. 1591–1601/1606), projektowana przez Santi Guccio. Tu za analogiczny możemy uznać oczywiście pomysł umieszczenia klatki na osi budynku, jej symetryczny układ oraz przekrycie sklepionym gankiem, natomiast ukształtowanie biegów schodowych, arkad z tzw. łukami wspiętymi czy manierystyczny detal architektoniczny są diametralnie różne od tych z interesującego nas obiektu warszawskiego. Przed rokiem 1604 wzniesiono również zewnętrzną klatkę schodową w pałacu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w Nieświeżu. Została ona umieszczona na osi budowli i wiodła do głównej sali piętra. Składała się z pary symetrycznych dwubiegowych łamanych schodów, a ich wyższe biegi, równoległe do fasady, znajdowały się za pięcioarkadową loggią. Kolejnym przykładem są schody prowadzące

62. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, il. 78 i 79.

63. Zbigniew Bania, Tadeusz S. Jaroszewski, *Pałac Rady Ministrów* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980), s. 19–20; tu należy też zwrócić uwagę na niezrealizowany pierwotny projekt pałacu z tzw. Schodami Cesarskimi usytuowanymi na osi budynku (ibid., s. 15–16).

64. Małgorzata Rozbicka, Robert Kunkel, Wojciech Wólkowski, „Dzieje budowlane warszawskiego pałacu Adama Kazanowskiego w świetle badań architektonicznych”, *Ochrona Zabytków* 70, nr 1 (2017), s. 16–17.

65. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 115–116.

66. Anna Sylwia Czyż, *Pałace Wilna XVII–XVIII wieku* (Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą Polonika, 2021), s. 102.

67. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, s. 196.

68. Tadeusz Bernatowicz, *Pałac w Białej Podlaskiej. Architektura i program wnętrz w XVIII wieku* (Łódź: Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Łódzki, 2024), s. 76.

69. Stanisław Mossakowski, „Pałac biskupi w Krakowie a projekty Giovaniego Battisty Gisleniego”, *Roczniki Sztuki Śląskiej* 17 (1999), s. 138.

70. Palladio, *Cztery księgi o architekturze*, s. 56.

na piętro pałacu w Żółkwi⁷¹, powstałe przed 1606 r. Tu znów umieszczono je na osi założenia i zadaszono, jednak ich symetryczny układ jest znacznie bardziej skomplikowany niż w Warszawie. W czasie budowy Villa Regia opisane powyżej zewnętrzne klatki schodowe nie były już raczej stosowane, choć miały ciągle swoich propagatorów. Był nim na przykład anonimowy autor *Krótkiej nauki budowniczey dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, wydanej w 1659⁷². Klatki schodowe o analogicznym układzie powrócą do architektury Warszawy dopiero pod koniec XVII w. w dziełach Tylmana z Gameren.

Co ciekawe, bezpośrednich wzorów dla warszawskiej klatki schodowej trudno jest się dopatrzeć w architekturze włoskiej. Jeszcze w końcu XV w. schematy pałaców z podobnymi schodami pojawiły się wprawdzie w traktacie architektonicznym Francesca di Giorgia⁷³, jednak w zrealizowanych budowlach symetryczne czterobiegowe schody na osi obiektu znamy dopiero z Palazzo Antonini w Udine, zaprojektowanego przez Andrzeja Palladia. W przeciwieństwie do schodów z Villa Regia, znajdują się one jednak nie na zewnątrz, a w korpusie budowli. Palladio w swoim traktacie z 1570 r. przedstawił rekonstrukcję schodów w rzymskiej świątyni Serapisa: wielokondygnacyjnych, czterobiegowych, symetrycznych. W XVI w. owe symetryczne czterobiegowe schody ciągle były jeszcze domeną architektury ogrodowej, szczególnie w ogrodach położonych na stokach (np. Palazzetto del Belvedere w Ogrodach Watykańskich). Pierwszym przykładem, który możemy bezpośrednio odnieść do realizacji warszawskiej, jest więc dopiero klatka schodowa z Villi Verlati w Villaverla, zaprojektowana przez Vincenza Scamozziego. Putkowska jako pierwsza powiązała ją z czterobiegową symetryczną budowlą warszawską⁷⁴ – bardzo podobny był tu bowiem zarówno plan samych

schodów, jak i ich położenie względem układu pietra budowli. Klatka w tym włoskim obiekcie była bowiem zaprojektowana jako nieco szersza względem głównej reprezentacyjnej sali i zasłaniała parę okien obu bocznych pomieszczeń.

MOTYWY DEKORACYJNE LOGGII NAD SCHODAMI

W omawianej loggii usytuowanej nad schodami pojawiło się kilka motywów architektonicznych nieznanych dotąd w polskiej architekturze. Jednym z nich jest zwielokrotniona serliana, czyli powtarzający się motyw trójprzęsłowej kompozycji z „arkadą i prostokątnymi otworami nakrytymi wraz z podporami architravem”⁷⁵. Motyw ten był niezwykle popularny we włoskiej architekturze całego XVI w. Odnajdziemy go już w Palazzo Cenami (pocz. XVI w., proj. Francesco Marti) w Lukce, a później w twórczości nie tylko Serlia, lecz także samego Palladia, który zastosował go m.in. w Palazzo Thiene i Palazzo Iseppo Porto (oba w Vicenzy)⁷⁶. W polskiej architekturze motyw ten po raz pierwszy pojawił się w wawelskich kaplicach: biskupa Andrzeja Zebrzydowskiego, powstałej w latach 1562–1563, i biskupa Filipa Padniewskiego, wzniesionej przez Jana Michałowicza w latach 1572–1575, również w formie tzw. serliany ślepej. Te wawelskie przykłady długo pozostawały jedynymi rozwiązaniami tego typu w sztuce polskiej. Dopiero w *palazzo in fortezza* Krzyżtopór w Ujeździe, zbudowanym przez Wawrzyńca Senesa dla Krzysztofa Ossolińskiego (przed 1627–1644), pojawił się omawiany motyw jako dekoracja drugiej i trzeciej kondygnacji krużganków otaczających dziedziniec wewnątrz korpusu. W tym przypadku prosto zamknięte przeszła zredukowano jednak do postaci blend, co odbiega od rozwiązań promowanych przez Serlia. Niezwykle istotne jest tu

71. Marjan Osiński, *Zamek w Żółkwi* (Lwów: Tow. Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury, 1933); Tadeusz Bernatowicz, „Rezydencja Sobieskich i Radziwiłłów w Żółkwi w świetle nieznanego planu Antonia Castello”, *Ikonotheke* 13 (1998), s. 209.

72. *Krótką nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*, oprac. Adam Miłobędzki (Wrocław: Ossolineum, 1957), s. 25–26, 93.

73. Por. rysunek z traktatu Francesca di Giorgia *Trattato di Architettura*, version II. Codex Magliabechiana II.I.141, Biblioteca Nazionale Centrale, Florence (1497–1500), folio 18v, reprodukowany w: Elizabeth Mays Merrill, „The Trattato as Textbook: Francesco di Giorgio's Vision for the Renaissance Architect”, *Architectural Histories* 1, nr 1 (2013), il. 4, <http://doi.org/10.5334/ah.at>.

74. Putkowska, „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”, s. 299.

75. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska*, s. 104.

76. Stanisław Wiliński, „Serliana. Część III”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 13, z. 4 (1968), s. 375.

jednak wzajemne powiązanie kolejnych serlian, gdzie naprzemiennie występuje przeszło z łukiem i zamknięte płasko. Rozwiązanie takie Stanisław Wiliński nazwał serlianą w sekwencji, nieregularną⁷⁷. Taka sekwencja pojawiła się też na murze tarasu ogrodowego pałacu w Podhorcach, podobnie jak w palladiańskich Palazzo Civena w Vicenzy czy Villa Barbaro w Maser.

Jak już wspomniano, odrębną grupą są serliany określone przez Jerzego Kowalczyka mianem uproszczonych⁷⁸, czyli takich, w których przeszła boczne zredukowane są poprzez zsunięcie kolumn. Z wariantem takiej właśnie serliany mamy do czynienia w loggii przy klatce schodowej Villa Regia. Analogiczne rozwiązanie zaprezentował w Księdze VII swojego traktatu sam Serlio⁷⁹ (il. 19). Uproszczone serliany pojawiły się również w twórczości Palladia, lecz nie w projektach architektonicznych, a w rysunkach rekonstrukcyjnych Term Dioklecjana⁸⁰. W XVII-wiecznej architekturze polskiej znane były dotąd tylko dwa przypadki zastosowania takiego rozwiązania. Pierwszym z nich jest arkadowanie pomiędzy westybulem i klatką schodową w Pałacu Biskupim w Krakowie (1643–1647)⁸¹, drugim – o wiele późniejsze podcienia/loggia na dziedzińcu krakowskiego Pałacu Krzysztofora (1682–1684)⁸². W tym miejscu wspomnieć jeszcze trzeba o niezrealizowanym rysunku projektowym Giovanniego Battisty Gisleniego przedstawiającym bliżej nieokreśloną loggię

ogrodową, w której wykorzystał on motyw uproszczonej serliany⁸³. Rzadkie stosowanie tego rozwiązania w sztuce Rzeczypospolitej, czerpiącej szeroko z dokonań południa Europy, może nieco dziwić, motyw serliany uproszczonej był bowiem często spotykany w architekturze Italii przełomu XVI i XVII w. Odnajdujemy go przede wszystkim w tamtejszych dziedzińcach arkadowych⁸⁴, m.in. w najbliższym przykładowi warszawskiemu – przynajmniej funkcjonalnie – kolegium jezuickim w Genui (późniejszy Palazzo Regia Università) z westybulem z 1623 r. i dziedzińcem z klatką schodową z 1628 r. (proj. Bartolomeo Bianco)⁸⁵. Bianco jest także projektantem weneckiego Palazzo Balbi z dwukondygnacyjną loggią również wykorzystującą motyw uproszczonej serliany. Około połowy stulecia podobny element kompozycyjny zastosowano także w Palazzo Patrizi Montoro w Rzymie, projektowanym przez Giovanniego Battistę Molę, a zrealizowanym przez Jacobusa Pelliccarusa w 1657 r.⁸⁶ Przykładami wykorzystania omawianego motywu w 2. połowie XVII stulecia są m.in. Scuola di San Biagio w Mediolanie (obecnie Palazzo della Prefettura il governo del regno lombardo-veneto), przed 1683 r., czy Palazzo Pfanner w Lukce (il. 20). Ten ostatni ma do dzisiaj klatkę schodową niezwykle zbliżoną wymiarami do klatki Villa Regia⁸⁷. Monumentalne rozwiązanie w Lukce zostało zaprojektowane w 1686 r. przez Domenico

77. Stanisław Wiliński, „Serliana. Część I–II”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 13, z. 2 (1968), s. 132–133.

78. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska*, s. 113.

79. Sebastiano Serlio, *Il settimo libro d'architettura di Sebastiano Sergio Bolognese. Nel qual si tratta di molti accidenti che possono occorrer'al architetto in diuersi luoghi* (Francofurti ad Moenum: Andrea Wecheli, 1575), s. 99.

80. Wiliński, „Serliana. Część III”, s. 376.

81. W budowę tego pałacu mógł być również – choć nie wiadomo w jakim stopniu – zaangażowany Giovanni Battista Gisleni; por. Mossakowski, „Pałac biskupi w Krakowie a projekty Giovaniego Battisty Gisleniego”, s. 142.

82. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska*, s. 114–115.

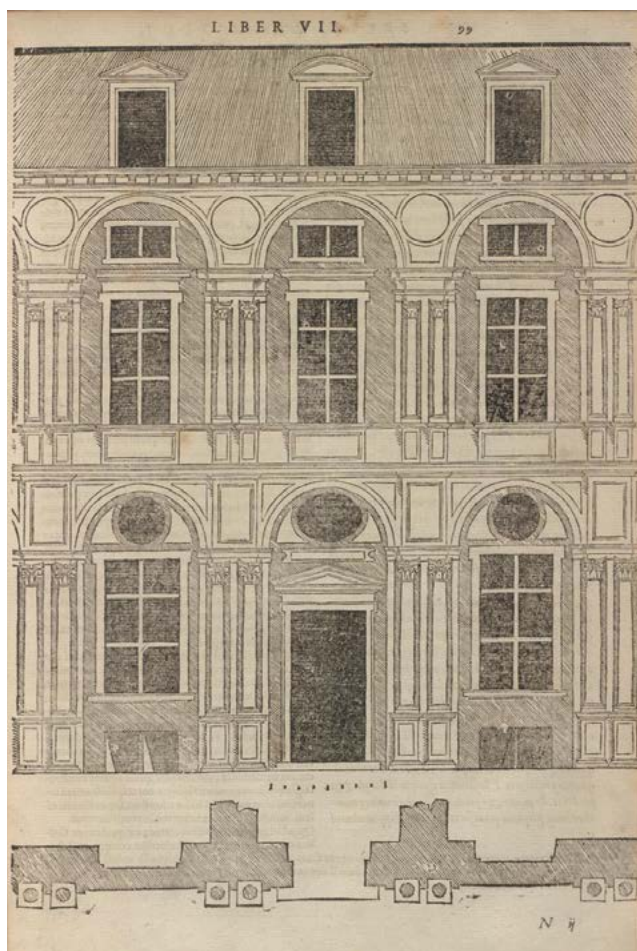
83. Giovanni Battista Gisleni, *Pianta, prospetto e veduta prospettica di monumento e porticato*, Zbiór Castello Sforzesco, Gabinetto dei Disegni, Milano, sygn. SM 1,66.

84. Np. w Palazzo Tè w Mantui (środkowy ryzalit), proj. Giulio Romano, Palazzo Nonfinito we Florencji, z lat 1592–1602, proj. Ludovico Cardi zw. Cigoli, w portyku rzymskiej bazyliki św. Sebastiana za Murami, ok. 1613 r., proj. Flaminio Ponzio i Giovanni Vasanzio (Jan van Santen).

85. Zdzisław Mączyński, *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym* (Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1956), s. 128–129.

86. Jack Wasserman, „The Palazzo Patrizi in Rome”, *Journal of the Society of Architectural Historians* 27, nr 2 (1968), s. 109.

87. Na temat pałacu zob. Carlo Cresti, Claudio Rendina, Massimo Listri, *Palazzi di Firenze e di Toscana* (Firenze: Magnus, 2000), s. 270–279.

19 Sebastiano Serlio, teoretyczna propozycja rozwiązania fasady loggi, rysunek z *Il Settimo libro d'Architettura di Sebastiano Serlio Bolognese. Nel qual si tratta di molti accidenti, che possono occorrer' al Architetto: so come nella sequente pagina si legge* (Venetia 1584), s. 99.

Martinello⁸⁸. Ciekawostką jest, że Martinelli mógł być w Warszawie⁸⁹.

Loggia Villa Regia okazuje się pionierska w Rzeczypospolitej jeszcze pod innymi względami związanymi z ukształtowaniem serliany. W jej klatce schodowej, „[z]godnie z zasadami wyłożonymi przez Serlia w VII księdze jego traktatu, impost arkady ma profil architrawy i pełni zarazem funkcję zredukowanego belkowania nad kolumnami”⁹⁰. Jak dotąd za najstarszy przykład tego rozwiązania uważano loggię Pałacu Krzysztofory w Krakowie⁹¹. Innym rozwiązaniem odwołującym się do propozycji Serlia może być też specyficzne użycie porządku tokańskiego i zastosowanie w nim rozbudowanych baz (autor opisuje ten porządek jako dorycki), choć zgodnie z zasadami architektury klasycznej bazy powinny być prostsze.

Na sam koniec należy wspomnieć jeszcze o motywie elipsoidalnych nisz pojawiających się w międzykolumnach na frontonie warszawskiej loggii. Tego typu elementy – jako dowód na inspirowanie się włoską architekturą willową przez projektanta Villa Regia – opisał już Bernatowicz, powołując się na przykład rzymskiej Villa Borghese na Pincio (il. 21)⁹², w której pojawiają się takie nisze. W warszawskim obiekcie wkomponowano je jednak nie w płaszczyznę elewacji, lecz w arkadowanie. I tu znów należy się odwołać do stosownej ilustracji z traktatu Serlia. We wspomnianej już Księdze VII przedstawił on bowiem podobne rozwiązanie, jednak nie z niszami, a tondami⁹³. Najbliższy rozwiązania zastosowanego w Villa Regia wydaje się pomysł zrealizowany we wspomnianym wyżej Palazzo Patrizi Montoro w Rzymie: występują tam eliptyczne nisze zarówno analogiczne wykrojone, pełniące tę samą funkcję (miejsca na popiersia), jak i identycznie umiejscowione w całej kompozycji (il. 22)⁹⁴.

88. Francesca Pisani, *Ricchezza e povertà. Don Domenico Martinelli Architetto lucchese* (Lucca: Pacini Fazzi, 2018), s. 57.

89. Stanisław Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce* (Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954), s. 194. Zaznaczyć trzeba jednak, że projekty wykonywane ok. 1684 r. dla króla Jana III Sobieskiego w okresie, gdy Martinelli nauczał w Akademii św. Łukasza w Rzymie, wydają się conceptami nieprzeznaczonymi do realizacji, nie musiały więc wymagać wizyty architekta w Warszawie. Podobnie rzecz się ma z projektem kopułowego kościoła, który łączony bywa – chyba niesłusznie – z projektem dla kolegiaty pw. św. Jana w Warszawie. Zob. Helmut Lorenz, *Domenico Martinelli und die österreichische Barockarchitektur* (Wein: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991), s. 15, 219, 292.

90. Kowalczyk, *Sebastiano Serlio a sztuka polska*, s. 115.

91. Ibid.

92. Bernatowicz, „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 101.

93. Serlio, *Il settimo libro d'architettura di Sebastiano Serlio Bolognese. Nel qual si tratta di molti accidenti che possono occorrer' al architetto in diuersi luoghi*, s. 99.

94. Wasserman, „The Palazzo Patrizi in Rome”, s. 109.

20 Lukka, Palazzo Pfanner, fragment elewacji ogrodowej. Oprac. Wojciech Wólkowski

W podsumowaniu powyższych rozważań należy stwierdzić, że jak dotąd nie udało się odnaleźć – nie tylko w Polsce, lecz także w Europie – obiektu, który mógłby stanowić bezpośrednią inspirację dla projektanta warszawskich schodów z loggią. Istnieje wprawdzie wiele włoskich przykładów zewnętrznych klatek schodowych połączonych często z loggiami bądź krużgankami, jednak skala zaczerpniętych z nich motywów jest dość ograniczona. Mamy więc – jak się zdaje – do czynienia z dziełem oryginalnym, powstałym według indywidualnego projektu, a będącym równocześnie jednym z pierwszych obiektów na ziemiach Rzeczypospolitej, w których wykorzystano rozwiązania propagowane w traktatach Serlia.

PRÓBA DATOWANIA KLATKI SCHODOWEJ Z LOGGIĄ

Na obecnym etapie badań wydaje się, że zewnętrzna klatka schodowa Villa Regia powstała niemal równocześnie z budową królewskiej rezydencji, choć nie była ona uwzględniona w pierwotnym projekcie budynku. Mimo wątpliwości niektórych badaczy należy stwierdzić, że przynajmniej biegi schodów musiały być wzniesione wraz z korpusem pałacu, trudno bowiem założyć, że tak reprezentacyjny obiekt obsługiwany był dwoma niewielkimi ciągami schodów przy i w skrajnych wieżach elewacji. Można też przypuszczać, że nie od razu otrzymała ona swą docelową formę z kolumnową loggią na piętrze i kamiennymi okładzinami elewacji⁹⁵. W ostatecznym kształcie klatka istniała jednak zapewne już w końcu lat. 30. XVII w., zauważył ją bowiem

95. Na dwufazowość klatki schodowej wskazują opisane już wyniki ostatnich badań archeologicznych, dowodzące, że południowy mur fundamentowy został wtórnie poszerzony.

21 Rzym, Villa Borghese, fragment elewacji z eliptycznymi niszami. Fot. Hubert Kowalski

i zamieścił w swym wierszowanym opisie Warszawy, wydanym w 1643 r., Adam Jarzębski. Autor opisujący wędrowkę po królewskiej rezydencji, rozpoczętą od strony Krakowskiego Przedmieścia, wiodącą dalej przez stajnie, bramę, wieżę wodną, kuchnię, pomieszczenia fraucymeru, stojąc przed pałacem, zanotował:

Potym spojrzę coś do góry
I obaczę tudzież mury;
Kolumnety stoją z przodku,
Pod niemi frambuży w środku.
Wszedłem w jakiś przygródeczek
Pod pokoje, w zagródeczek⁹⁶.

Jarzębski przeszedł więc przez dolną kondygnację klatki schodowej do dolnej sieni (pod pokojami *piano nobile*), a dalej do pomieszczenia i na taras od strony rzeki. Jeśli dosłownie odczytywać tekst *Gościńca*, stała tam budowla o dwóch kondygnacjach, z kolumnami (loggią) od frontu i drzwiami lub oknami za nimi. Dodatkowym potwierdzeniem faktu, że reprezentacyjna klatka schodowa istniała

już w 1650 r., jest inskrypcja „Nicolaus Kinekell 1650” wyryta na kamiennym obramieniu niszy, odnalezionym w roku 2012 (il. 23).

AUTORSTWO PROJEKTU LOGGII

Ktokolwiek wykonał projekt loggi, musiał znać najnowsze rozwiązania stosowane w papieskim Rzymie, w szczególności wciąż stosunkowo rzadką wersję serliany uproszczonej, stosowanej tam w latach 20. XVII w. Rzymski wydaje się również motyw elipsoidalnych nisz na biusty portretowe czy sam pomysł rozplanowania obiektu jako willi na stoku wzgórza, a także wyjątkowa różnorodność kolorystyczna kamiennej okładziny obiektu. Wzory niektórych rozwiązań (np. serliany z tondami) można odnaleźć wprawdzie w traktatach samego Serlia, jednak ich barokowa redakcja (np. zamiana tond o wykroju koła na elipsoidalne czy kamieniarska dekoracja fasady) świadczy o tym, że projektant obiektu był twórcą niezależnym, który nie kopiował znanych sobie rozwiązań, a co najwyżej inspirował się nimi.

96. Jarzębski, *Gościńiec albo krotkie opisanie Warszawy*, s. 134.

Spośród architektów czynnych wówczas w Warszawie najbardziej do przedstawionego opisu wydaje się pasować Matteo Castello⁹⁷, kamieniarz, rzeźbiarz, a później również architekt pracujący pod kierunkiem Carla Maderny przy projektach ważnych dla Wiecznego Miasta. Pod koniec swojej rzymskiej kariery był on również samodzielnym autorem wystroju dwóch kaplic w kościele San Andrea della Valle, których detal architektoniczny wykazuje wiele podobieństw do detalu Villa Regia. Fakt rozpoczęcia budowy Villa Regia w latach 20. XVII w. może z dużym prawdopodobieństwem wskazywać właśnie na Mattea Castellego jako autora pierwszych koncepcji architektonicznych warszawskiej rezydencji królewskiej⁹⁸. Architekt od 1613 r. przebywał w Rzeczypospolitej i był twórcą projektów wszystkich fundacji królewskich⁹⁹. Po jego śmierci (1632) prace zapewne poprowadził Giovanni Trevano¹⁰⁰.

W kręgu potencjalnych projektantów loggi pozostaje w zasadzie jeszcze jeden twórca działający w owym czasie w Rzeczypospolitej, mianowicie Constante Tencalla, synowiec Castella. Swoje umiejętności zaprezentował on już wcześniej przy budowie kaplicy św. Kazimierza przy katedrze wileńskiej, obiekcie o klasie wystroju porównywalnej z warszawską loggią, prawdopodobnie powstałym według projektu wuja¹⁰¹. O jego potencjalnym udziale w budowie Villa Regia szeroko pisał niedawno Tadeusz Bernatowicz¹⁰².

Wykluczyć chyba trzeba udział Giovanniego Battisty Gisleniego w pracach projektowych prowadzonych przed potopem szwedzkim, mimo że interesującą nas loggię nad schodami odbudowywał on po zniszczeniach wojennych na zlecenie króla Jana Kazimierza (prze-modelował zresztą wówczas jej pierwotną kompozycję i zmienił liczbę arkad w elewacji frontowej). Ten architekt przybył do Rzeczypospolitej w latach 30. XVII w., a pierwsza wzmianka źródłowa o nim w Warszawie

22 Rzym, Palazzo Patrizi Montoro, fragment arkadowania dziedzińca. Fot. Michał Kuźmiński

pochodzi dopiero z 1637 r., (zapisany jako: *musicus R.M.*), gdy budowa Villa Regia była już przynajmniej zaawansowana. Nie miał on też chyba większego doświadczenia budowlanego, skoro w Rzymie, skąd przybył, nie zachowały się informacje o jego tamtejszych dokonaniach w dziedzinie architektury¹⁰³. Wyrafinowany projekt loggi musiałby być więc jedną z jego pierwszych realizacji. Naszego spojrzenia na tę kwestię nie może zmienić nawet wspomniany już wyżej rysunek altany

97. Jako pierwszy hipotezę o autorstwie projektu Mattea Castellego postawił Mariusz Karpowicz; zob. id., *Królewski Zamek Wazów w Warszawie. Wartości artystyczne* (Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1987), s. 40.

98. Hanna Osiecka-Samsonowicz, „Matteo Castello”, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, s. 83.

99. Karpowicz, *Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce I połowy XVII wieku*, s. 105.

100. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, s. 315; niekiedy uważany za projektanta Villa Regia, na zlecenie Zygmunta III Wazy; zob. Putkowska, „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”, s. 296.

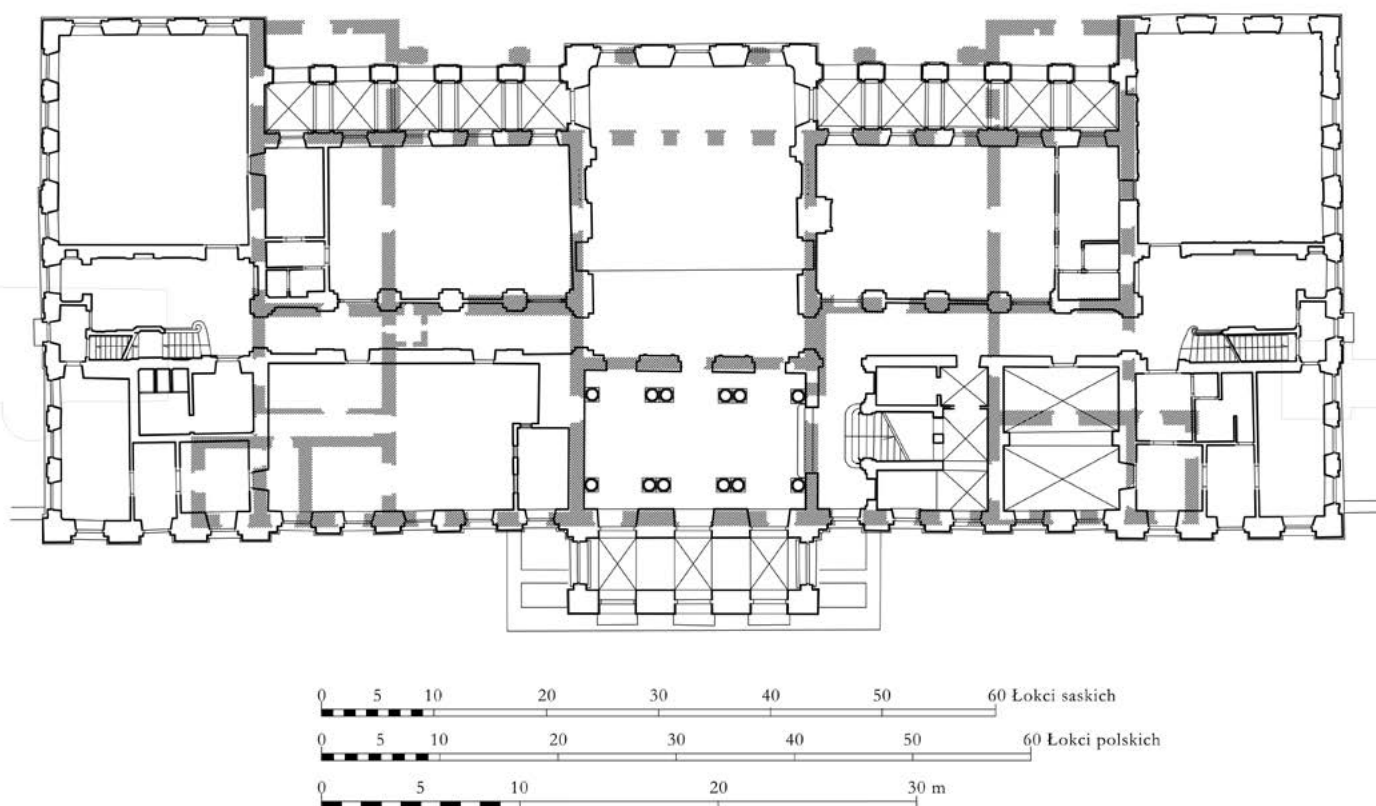
101. Hanna Osiecka-Samsonowicz, „Tencalla Constante”, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, s. 465.

102. Bernatowicz, „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”, s. 104–105.

103. Hanna Osiecka-Samsonowicz, „Gisleni Giovanni Battista”, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, s. 165.

23 Warszawa, Villa Regia, dolna część obramienia niszy z wyrytą datą 1652, wydobyta z Wisły w 2012 r. Fot. Hubert Kowalski

24 Warszawa, Pałac Kazimierzowski, plan z nałożeniem przebiegu ścian Villa Regia. Oprac. Wojciech Wólkowski

ogrodowej z motywem serliany uproszczonej w jego tzw. mediolańskim szkicowniku, zapewne inspirowany jakimś starszym dziełem. Warto nadmienić, że projekty zawarte w trzech zachowanych szkicownikach Gisleniego powstały dwie dekady później niż loggia przy

królewskim pałacu¹⁰⁴. Podobnie rzecz się ma z Agostinem Loccim – ten również pojawia się w źródłach dopiero w 1636 r., gdy bierze udział w przygotowaniach do królewskiego ślubu z Cecylią Renatą, projektuje zamkowy teatr ze skomplikowaną maszyną sceny,

104. Stanisław Mossakowski, „Między rzymskim uniwersalizmem a «niebem i zwyczajem polskim». Próba rozpoznania kilku projektów budowli świeckich autorstwa Giovanniego Battisty Gisleniego”, *Biuletyn Historii Sztuki* 86, nr 1 (2023), s. 6–46.

a także planuje ustawienie w ogrodach Villa Regia rzeźb sprowadzonych przez króla. Mimo że w źródłach tytułowany był architektem, pracował wówczas raczej jako dekorator¹⁰⁵.

DALSZE LOSY VILLA REGIA

Kres istnieniu pałacu w pierwotnej formie przyniosły wydarzenia potopu szwedzkiego i rabunek budowli. Jak dziś wiemy, skradziono wtedy również kamienne elementy loggii nad frontową klatką schodową, m.in. 32 kolumny¹⁰⁶, elementy wystroju wnętrz oraz dekoracji ogrodu. Samych zewnętrznych schodów Szwedzi nie zrabowali i stały się one później podstawą do budowy nowej loggii, o czym świadczy m.in. list Jana Kazimierza do królowej Marii Ludwiki z 4 września 1663 r., w którym król pisał: „Przedewszystkiem polecam Ci wielkie schody pałacu ogrodowego, które jak mi powiadają grożą wielką ruiną, a gdyby się na nieszczęście zapadły, pociągnęłyby za sobą cały pałac”¹⁰⁷.

Obiekt pospiesznie odbudowano: wzniesiono m.in. nową loggię nad główną klatką schodową, zmieniono jednak jej artykulację i zrezygnowano z motywu serliany, w miejscu której pojawiło się siedem arkad wspartych na pojedynczych kolumnach. Pałac służył Janowi Kazimierzowi do czasu jego abdykacji w 1667 r. Później przez kilka lat nie był użytkowany, po czym

kupił go od wierzycieli spadkobierców polskich Wazów król Jan III Sobieski. Sobiescy korzystali z pałacu niemal do końca XVII w. (1695), czyli do pożaru budynku. W stanie po pożarze przedstawił go na panoramie miasta oraz rysunku w jej otoku Johann Georg Feyge. Jeszcze w 1701 r. – jak można sądzić z jego dzieła – stały kompletne mury wypalonego pałacu, a także budynek fraucymeru i łącząca go z pałacem arkadowa galeria.

W 1725 r. zrujnowany pałac został przejęty przez króla Augusta II¹⁰⁸, który nie miał co do niego sprecyzowanych planów. Pojawiły się projekty przystosowania go do roli tymczasowej rezydencji na czas budowy nowego Pałacu Saskiego czy umieszczenia tam menażerii. Kolejne propozycje zakładały połączenie w nim funkcji rezydencji i koszar, by wreszcie ograniczyć się jedynie do budowy na przedpołu pałacu koszar, zaprojektowanych przez Joachima Daniela Jaucha w 1732 r.¹⁰⁹ W tym samym roku ruinę kupił Aleksander Józef Sułkowski, który w latach 1737–1739 wznosił z wykorzystaniem jej murów obszerną późnobarokową rezydencję. Przy okazji owej przebudowy zatarto niemal wszystkie ślady pierwotnego wyglądu pałacu. Po kolejnych XVIII- i XIX-wiecznych przebudowach, ogromnych zniszczeniach podczas II wojny światowej oraz ostatniej odbudowie pałac jest dziś siedzibą Rektora Uniwersytetu Warszawskiego (il. 24).

105. Hanna Osiecka-Samsonowicz, „Locci Agostino”, w: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, s. 278–280. Pojawiają się również przypuszczenia, że projekt loggi mógł wykonać włoski architekt i sztukator Filiberto Lucchese, jednak brak źródeł potwierdzających jego pracę w Warszawie; zob. Petr Fidler, „Filiberto Lucchese – Ein vergessener Pionier der österreichischen Barockarchitektur”, *Römische Historische Mitteilungen* 30 (1988), s. 177–198.

106. Pierre Des Noyers, *Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de la Pologne et de la Suède de 1655 à 1659* (Berlin: Librairie de B. Behr, 1859), s. 10–11.

107. Kraushar, „Dawne pałace warszawskie z drugiej połowy XVIII wieku. VI. Pałac Kazimierzowski”, s. 961.

108. Szaniawska, „Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.”, s. 314; tam też wypis z Metryki Koronnej z 1754 r. (MK 274, k. 106v) odnoszącej się jednak do opisu pałacu z 1724 r. sporządzonego przez Giuseppa Giacomo Fontanę (*Civitas Antiquae Varsaviae et Nobilem Fontani Architectus*): „[...] rudera nonnulla, multa oculis ipsorum non subiecta, in Taxam praefatam computarunt, muros eiusdem Palaty Casimiriensi igne conflagratos, tempestatibus attritos et summopere desolates ac ad moderni Saeculi Structuras, minus valentes, et Lapides Marmoreos ac Szydlovienses, ex mandato SRM pro Nova Structura diruendos circaque demolitionem destructioni subiectos, ac ad Formam moderni Saeculi minus utiles [...]”.

109. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, s. 406.

BIBLIOGRAFIA

- Bania, Zbigniew, i Tadeusz S. Jaroszewski. *Pałac Rady Ministrów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Bernatowicz, Tadeusz. „Architektoniczne transformacje Villa Regia w czasach Wazów”. *Kronika Zamkowa* 9 (2022): 81–111.
- Bernatowicz, Tadeusz. *Pałac w Białej Podlaskiej. Architektura i program wnętrz w XVIII wieku*. Łódź: Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Łódzki, 2024.
- Bernatowicz, Tadeusz. „Rezydencja Sobieskich i Radziwiłłów w Żółkwi w świetle nieznanego planu Antonia Castello”. *Ikonotheka* 13 (1998): 203–213.
- Bieniecki, Zdzisław. „Obraz Warszawy z roku 1701 w rysunkach Jana Jerzego Feyge”. *Biuletyn Historii Sztuki* 39, nr 3 (1977): 258–277.
- Cresti, Carlo, Claudio Rendina, i Massimo Listri. *Palazzi di Firenze e di Toscana*. Firenze: Magnus, 2000.
- Chrościcki, Juliusz A. „Een reis van de Poolse Kroonprins (1624–1625)”. W: *De prinselijke pelgrimstocht. De „Grand Tour” van Prins Ladislas van Polen 1624–1625*, redakcja Carlos Boerian, 33–46. Ghent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1997.
- Czyż, Anna Sylwia. *Palace Wilna XVII–XVIII wieku*. Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą Polonika, 2021.
- Ginter, Artur. *Opracowanie wyników datowania luminescencyjnego próbek pozyskanych z konstrukcji murowanej odkrytej przy elewacji Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie*. Łódź 2017, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hentschel, Walter. *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*. Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1967.
- Karasiewicz-Szczypiorski, Radosław, i Natalia Lockley. *Villa Regia. Badania w otoczeniu Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie*, Warszawa 2021, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.
- Karpowicz, Mariusz. *Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce I połowy XVII wieku*. Warszawa: Neriton, 2013.
- Kowalczyk, Jerzy. *Sebastiano Serlio a sztuka polska*. Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Kowalski, Hubert. „«Archeologiczny kilometr Wisły». Dziedzictwo narodowe wydobyte z Wisły w ramach interdyscyplinarnych badań”. *Ochrona Zabytków* 68, nr 2 (2015): 239–244.
- Kowalski, Hubert. „Archeological Examinations of the Bottom of the Vistula River near the Citadel in Warsaw in 2009–2012”. *Światowit* 10, z. B (2012): 335–347.
- Kowalski, Hubert. „Badania archeologiczne dna Wisły w rejonie Cytadeli Warszawskiej 2009–2019”. W: *Warszawskie materiały archeologiczne. Badania archeologiczne w dolinie Wisły na Mazowszu*, redakcja Wojciech Borkowski, 59–69. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 2021.
- Kowalski, Hubert. „Królewskie rezydencje na dnie Wisły”. *Z Otchłani Wieków* 66, nr 1–4 (2011–2012): 15–17.
- Kowalski, Hubert. „Kupidyn z maczugą na delfinie. Fontanna z ogrodu Villa Regia w Warszawie”. *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* 22, nr 1 (2015): 87–105.
- Kowalski, Hubert. „«Memoriał» Bogusława Radziwiłła do Wilhelma Gordona – nowe źródło archiwalne dotyczące zatopionych w nurcie Wisły fragmentów wazowskich rezydencji”. W: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, redakcja Anna Kamler, Dorota Pietrzkiewicz, 135–143. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Aspra, 2014.
- Kowalski, Hubert. *Skarby z dna Wisły. Historia – Sztuka – Archeologia*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2019.
- Kowalski, Hubert. „Wazowskie dekoracje rzeźbiarskie, wydobyte z dna Wisły”. *Renowacje i Zabytki*, nr 3 (2012): 138–140.
- Kowalski, Hubert. „Zatopione w potopie szwedzkim. Zrabowane w XVII w. zabytki odzyskane po 350 latach”. *Cenne – Bezcenne – Utracone*, nr 1–4 (2013): 142–144.
- Kowalski, Hubert. „Zatopiony transport dzieł sztuki z czasów potopu w relacjach historycznych z epoki”. *Przegląd Historyczny* 55, z. 3 (2015): 565–575.
- Kowalski, Hubert, i Michał Wardzyński. „Czas «potopu». Zniszczenia Warszawy”. W: Michał Wardzyński, Hubert Kowalski, Piotr Jamski, *Lapidarium warszawskie. Szlachetne materiały kamieniarskie w XVI i XVII wieku*, 89–103. Warszawa: Fundacja Hereditas, Muzeum Historyczne m.st. Warszawy, 2013.
- Kraushar, Aleksander. „Dawne pałace warszawskie z drugiej połowy XVIII wieku. VI. Pałac Kazimierzowski”. *Tygodnik Ilustrowany*, nr 49 (1898): 961–962.
- Kuls, Tomasz. *Warszawa szlakiem „Gościńca” Adama Jarzębskiego. Rekonstrukcja miasta z roku 1643 w 25 obrazach*. Warszawa: Agencja Wydawniczo-Reklamowa Skarpa Warszawska, 2020.
- Lasek, Piotr, i Łukasz Traczyk. „Od wieży mieszkalnej Kaspra Sadłochy do castellum Adama Kazanowskiego. O aktualności średniowiecznego archetypu siedziby feudalnej po czasy potopu”. *Barok. Historia – Literatura – Sztuka* 22, nr 1 (2015): 129–149.
- Leitsch, Walter. *Finanse i działalność budowlana dworu królewskiego w latach 1626–1629*. Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1999.
- Leitsch, Walter. *Das Leben am Hof König Sigismundus III. Von Polen*, t. 1. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Merrill, Elizabeth Mays. „The Trattato as Textbook. Francesco di Giorgio’s Vision for the Renaissance Architect”. *Architectural Histories* 1, nr 1 (2013). <http://doi.org/10.5334/ah.at>.
- Miłobędzki, Adam. *Architektura polska XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980.
- Mossakowski, Stanisław. „Pałac biskupi w Krakowie a projekty Giovaniego Battisty Gisleniego”. *Roczniki Sztuki Śląskiej* 17 (1999): 137–145.

- des Noyers, Pierre. *Lettres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de la Pologne et de la Suède de 1655 à 1659*. Berlin: Librairie de B. Behr, 1859.
- Osiecka-Samsonowicz, Hanna. „Burattini Tito Livio”. W: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, redakcja Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, 70–78. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Osiecka-Samsonowicz, Hanna, „Matteo Castello”. W: *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, redakcja Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, 81–86. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.
- Osiński, Marian. *Zamek w Żółkwi*. Lwów: Tow. Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury, 1933.
- Pastewka, Małgorzata, Tomasz Siwiec, i Radosław Karasiewicz-Szczypiorski. *Pałac Kazimierzowski – d. Villa Regia, Budynek Rektoratu Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, Działka nr ew. 36/2, obręb 5-04-02, Badania sondażowe archeologiczne i historyczno-architektoniczne*, Warszawa 2017, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.
- Pisani, Francesca. *Ricerche sulla povertà. Don Domenico Martinelli architetto lucchese*. Lucca: Pacini Fazzi, 2018.
- Podróż królewicza Władysława Wazy do krajów Europy Zachodniej w latach 1624–1625 w świetle ówczesnych relacji*. Redakcja Adam Przyboś. Kraków: Wydawnictwo Literackie 1977.
- Putkowska, Jolanta. *Architektura Warszawy XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Putkowska, Jolanta. „Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy w XVII wieku”. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 22, z. 4 (1978): 279–302.
- Putkowska, Jolanta. „Pałac Kazimierzowski”. W: *Kultura artystyczna Uniwersytetu Warszawskiego*, redakcja Jerzy Miziolek, 205–216. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2003.
- Putkowska, Jolanta. *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie, 2016.
- Rozbicka, Małgorzata, Robert Kunkel, i Wojciech Wólkowski. „Dzieje budowlane warszawskiego pałacu Adama Kazanowskiego w świetle badań architektonicznych”. *Ochrona Zabytków* 70, nr 1 (2017): 5–47.
- Szablowski, Jerzy. *Architektura renesansowa i manierystyczna w Polsce. Zarys*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965.
- Szaniawska, Wanda. „Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r.”. *Biuletyn Historii Sztuki* 29, nr 3 (1967): 285–316.
- Wardzyński, Michał. „Rezydencje królewskie Wazów – europejskie inspiracje architektury i rzeźby”. W: *Świat polskich Wazów. Eseje*, redakcja Jacek Żukowski, Zbigniew Hundert, 257–273. Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2019.
- Wasserman, Jack. „The Palazzo Patrizi in Rome”. *Journal of the Society of Architectural Historians* 27, nr 2 (1968): 99–114.
- Wiliński, Stanisław. „Serliana. Część I–II”. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 13, z. 2 (1968): 101–136.
- Wiliński, Stanisław. „Serliana. Część III”. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 13, z. 4 (1968): 373–403.
- Wólkowski, Wojciech. *Architektura klatki schodowej pałacu Kazimierzowskiego*. Warszawa 2018, mps w zbiorach Muzeum Historii Polski.
- Wólkowski, Wojciech. *Badania architektoniczne w obrębie północno-zachodniej części dawnego Pałacu Kazimierzowskiego w Warszawie*. Warszawa 2022, mps w zbiorach Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego.

SUMMARY

The Seventeenth-Century Villa Regia (Casimir Palace) in Warsaw in the Light of Recent Interdisciplinary Research by Wojciech Wólkowski and Hubert Kowalski

In 2009, the project titled ‘The Vistula River 1655–1906–2009 – Interdisciplinary Examinations of the Riverbed’ was initiated at the Institute of Archaeology of the University of Warsaw. Its aim was to find fragments of furnishings and decorations plundered by the Swedish army from the royal residences of the 17th-century capital and sunk in the Vistula River in its Warsaw stretch. The project resulted in the discovery of more than 20 tonnes of architectural details and other decorative elements made of stone, all of them originally from the Villa Regia, the former suburban royal residence

in Warsaw. At the same time, archaeological and architectural research was undertaken on relics of the aforementioned structure preserved in the walls of today's Casimir Palace, the seat of the University of Warsaw authorities. Interdisciplinary research carried out in the course of more than a decade has significantly changed our knowledge of the genesis and original appearance of the Villa Regia, one of the most significant early-Baroque buildings of the Commonwealth of Poland and Lithuania. This article aims to bring the results of this research into scholarly circulation, so that the building and its decoration can be properly placed in the context of regional and European art.

First of all, it was possible to establish that the villa/palace began to be built as early as in the final years of the reign of King Sigismund III Vasa; this assumption, put forward by Jolanta Putkowska, was disputed. In addition to written sources dating from the 17th century, this was confirmed by the results of thermoluminescence tests on bricks extracted from the foundations of the building. Architectural studies of the preserved cellars, in turn, revealed the extent of the original building. The analysis of the extant masonry, as well as the clearly visible substantial difference between the original plan of the basement and the ground floor (especially in the area of the towers adjacent to the villa's western elevation), indicate that the design of the building evolved during construction. The final result was a structure with a compact five-section body with alcove towers on the east side, between which there was a two-storey, five-bay loggia offering a view of the Vistula valley. Towers were added to the corners of the central section on the west side as well, but there, they were slender ones. A symmetrical external staircase was located on the axis of this elevation. An arcaded stone loggia was built above this staircase during a subsequent construction stage, probably in the 1630s.

It was this loggia that the Swedes dismantled and tried to carry away from Warsaw in 1656, and it is its fragments that have been excavated from the Vistula in recent years. In the course of research, it was possible to largely reassemble its broken elements. Layout marking-out traces and assembly marks preserved on the stone blocks, as well as partly preserved iron pins and anchor plates, it was possible to attempt a theoretical anastylosis of the entire structure.

The loggia was a two-aisled vaulted structure. It had five arcades on the front and two on each side. Arches in the front arcades were full and those on the side elevations were tapered. The heads of columns were found still connected to the architraves (with two columns per each such element), the architraves concurrently being the imposts of the arcades; this indicates that the architectural motif known as the Serlian sequence was used in the front elevation of the building. The panels between the arcades on the front elevation contain recessed ellipsoidal tondos, which originally contained busts. The side elevations had shields with the Vasa coat of arms instead of the tondos. It has proved possible to reconstruct large parts of the decoration of the loggia walls, including the niches for the statues and their frames, the balustrade, and the wall benches.

The abundance of information gained from the theoretical anastylosis of the building also made it possible to carry out the comparative analyses presented in the article. These included issues related to possible inspirations that the builder could have had while designing the spatial layout of the external staircase. They led to the conclusion that at the time when the staircase was constructed, this layout was already somewhat outdated in Polish residential architecture (such solutions of vertical communication had been popular in the region in the late 16th century and in the first years of the 17th century), although they still had their adherents. In

European architecture, especially Italian one, it is difficult to find analogous solutions that would have been created in the 1630s.

The Serlian sequence motif, in contrast, was extremely popular in the architecture of Italy at the beginning of the 17th century, as was its distinctive version in the form of the simplified Serlian sequence, i.e. one where the side bays, topped by a flat architrave, are reduced in size by bringing the columns closer together. Sebastiano Serlio himself presented this solution in his *Libri dell'architettura* (e.g. in Book VII of this treatise), but can also be found in actual buildings, such as the façade of the Roman basilica of Saint Sebastian Outside the Walls.

The motif of elliptical tondos set in the panels between the arches of the arcades is also of an unquestionably Italian origin. This type of niche appeared in the famous Villa Borghese in Rome. Sebastiano Serlio presented the concept of placing tondos between the arches of a loggia in one of his theoretical designs by. One of the few direct analogies to the solutions used in the Warsaw loggia is found in the Palazzo Patrizi Montoro in Rome, where the loggia has elliptical niches between the arches of the arcades arranged in a simplified Serlian sequence.

The above analyses permit us to hypothesise about the possible designer of the building. Whoever he was, this designer must have been familiar with the latest solutions used in papal Rome, in particular with the still relatively rare version of the simplified Serlian sequence. He must also have been familiar with the motif (probably also originating from Rome) of elliptical tondos incorporated into a façade, as well as with the concept of locating a villa on a slope of a valley, which was popular in the Lazio region. It is worth noting the exceptional colour variety of the building's stone cladding.

Among the architects active in the capital of the Commonwealth at the time, Matteo Castelli must be singled out as one that could have used the quotations and motifs described above. A stonemason, sculptor, and later also an architect, Castelli had worked under Carlo Maderno on important buildings in Rome. Towards the end of his career there, he was also a designer in his own right; his work is the decoration of two chapels in the church of San Andrea della Valle, whose architectural detailing shows many similarities to that of the Villa Regia. The second artist who could possibly have produced a similar work was Costantino Tencalla, who proved his skill during the construction of the chapel of St Casimir at the Vilnius cathedral; the quality of the chapel's decoration is equivalent to that of the Warsaw loggia.

BIOGRAPHICAL NOTES

Wojciech Wólkowski is an assistant professor at the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology. He is the author of research studies and other publications on the architectural past of historical structures, e.g. castles, palaces and churches. He is also active as a designer working on, among others, historical architecture.

Hubert Kowalski is a professor at the Chair of Classical Archaeology of the Faculty of Archeology, University of Warsaw. He holds the position of Head of the Warsaw University Museum and is the coordinator of the 'The Vistula River 1655–1906–2009 – Interdisciplinary Examinations of the Riverbed' project. His research focuses on the reception of artistic culture of ancient Greece and Rome in Polish art

of the 17th, 18th and 19th century. He holds memberships in the Association of Art Historians (SHS), Association of Polish Museologists (as Deputy Chairman), International Council of Museums, The Explorers Club (as Deputy Chairman) and the Association of University Museums (as Chairman). His research interests include the reception artistic culture of ancient Greece and Rome in Polish art of the 17th to 20th centuries, plunder of cultural assets in the early modern era, and the history of museums and museum studies.

NOTY BIOGRAFICZNE

Wojciech Wólkowski – adiunkt w Zakładzie Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Autor opracowań badawczych i publikacji dotyczących dziejów budowlanych obiektów zabytkowych, m.in. zamków, pałaców i kościołów. Czynny również jako projektant zajmujący się m.in. zabytkową architekturą.

Hubert Kowalski – profesor w Katedrze Archeologii Klasycznej Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Dyrektor Muzeum Uniwersytetu Warszawskiego. Koordynator projektu „Wisła 1655–1906–2009 – interdyscyplinarne badania dna rzeki”. Członek Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Stowarzyszenia Muzealników Polskich (wiceprezes), International Council of Museums, The Explorers Club (wiceprezes), prezes Stowarzyszenia Muzeów Uczelnianych. Zainteresowania badawcze: recepcja kultury artystycznej starożytnej Grecji i Rzymu w sztuce polskiej XVII–XX wieku, grabieże dóbr kultury w epoce nowożytnej, historia muzealnictwa.